
RUM PİSKOPOSU NEOPATRASLI HRİSANF'IN TÜRKLER VE ONLARA KOMŞU HALKLAR HAKKINDAKİ RAPORU

*Report of the Greek Bishop Hristaf the Neopatrasian About Turk
and Neighboring Tribes*

Dinçer KOÇ

Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Tarih Bölümü, İstanbul.
dincerkoc@istanbul.edu.tr
ORCID: 0000-0003-1261-2197

Özet

Bu çalışma 18. yüzyılın 90'lı yıllarında bir ajan misali Osmanlı toprakları, İran, Gürcistan, Türkistan hanlıkları, Afganistan, Hindistan ve Tibet'e yaptığı seyahatte elde ettiği istihbarat bilgilerini Rus İmparatorluğu için derleyen Neopatraslı Hrisanf adlı Rum Piskoposunun Moskova'daki Rus Devleti Merkezi Arşivinde muhafaza edilen Rusça raporunun Türkçe neşrini ihtiva etmektedir. Hrisanf'ın raporunda Osmanlı Devleti ile Buhara Emîrliği arasındaki yakın siyasi münasebetlere değinilmesinin yanı sıra Anadolu ve Suriye topraklarıyla alakalı askerî-stratejik bilgiler verilmektedir. Bu manada Erzurum ve Trabzon gibi Türk vilayetlerinin Rusya tarafından olası zapt edilmesi girişiminde askerî olarak nasıl hareket edileceğine dair ilgi çekici tespitlerde bulunmaktadır. Ayrıca Ermenilerin Osmanlı Devleti'ne bağlılıklarıyla ilgili olarak bazı öngörülere yer verilmektedir. Bunların dışında İran ile Gürcistan arasındaki düşmanlığın sebepleri irdelenerek Rus İmparatorluğu'nun Kafkasya'da yayılması için gerekli ön koşulların neler olduğuna değinilmektedir. Rusya'nın henüz zapt etmediği Buhara Emîrliği ve Hive Hanlığı hakkında verilen siyasi, iktisadi ve istatistik bilgiler hiç kuşkusuz St. Petersburg'daki Rus yönetici

Gönderim tarihi: 24.06.2022

Kabul tarihi: 23.08.2022

çevrelerinin sömürgeci zihniyetinin iştahını kabartması açısından ehemmiyet arz etmektedir. Son olarak 18. yüzyıl Rusya'sında haklarında çok az malumat sahibi olunan Afganistan, Hindistan ve Tibet'in bilhassa sosyo-ekonomik yapılarıyla alakalı hususlar ele alınmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Neopatraslı Hrisnaf, Osmanlı Devleti, Erzurum, Ağa Muhammed Han, Gürcistan, Rus İmparatorluğu.

Abstract

This study contains the Turkish edition of the Russian report- preserved in the Russian State Central Archive in Moscow- of the Greek Bishop of Neopatras named Hrisnaf, who, for the Russian Empire, compiled the intelligence information he obtained during his trip to the Ottoman lands, Turkestan Khanates, Iran, Georgia, Afghanistan, India, and Tibet, as an agent in the last years of the eighteenth century. In addition to addressing the close political relations between the Ottoman Empire and the Emirate of Bukhara, Hrisnaf's report provides military-strategic information related to Anatolia and Syria. Besides, there are interesting deductions about how to act militarily in the attempt of possible seizure of Turkish provinces such as Erzurum and Trabzon by Russia as well as some predictions about the loyalty of Armenians to the Ottoman State. Apart from these, the reasons for the enmity between Iran and Georgia are examined and the necessary prerequisites for the expansion of the Russian Empire in the Caucasus are mentioned. The political, economic, and statistical information given about the Bukhara Emirate and Khiva Khanate, which Russia has not yet conquered, is undoubtedly important in terms of whetting the appetite of the colonial mentality of the Russian ruling circles in St. Petersburg. Finally, issues related to the socio-economic structures of Afghanistan, India and Tibet, about which little is known in eighteenth century Russia, are discussed.

Keywords: Hrisnaf of Neopatras, Ottoman State, Erzurum, Ağa Muhammed Khan, Georgia, Russian Empire.

Giriş

Rumlar, ilk olarak da din adamı rahipler Rus yönetiminin siyasi ajanları olarak 17. yüzyılda hatta daha önce faaliyet yürütmüşlerdir. 18. yüzyılın sonlarında seyahat ettiği Türk ülkeleri ve onlara komşu

devletler hakkında hazırladığı raporu Rus İmparatorluğu'na sunan Neopatraslı Hrisanf da onlardan biridir. Onun hakkında tarih kaynaklarında yeterince malumat yoktur. Mevcut bilgilere göre Hrisanf 1738 yılında doğmuştur. Memleketi Kefelonya'da bulunan Neopatras'dır. O 1774 yılında İstanbul'daki metropolitliğe Patrik Samuel tarafından papaz olarak atanmıştır. Bununla birlikte 1795 yılında Rusya'ya geldiğinde Astarhan kardinaler kurulunun ona yönelttiği soruları cevaplarırken kendisini Grek soyundan, Venedik asilzâdelerinden, Atina yakınlarındaki Neopatras Metropolit, Kontarini ailesine mensup Hrisanf adlı biri olarak takdim etmiştir (Hrisanfa Mitropolita Novopatrasskago 1861: II, IV).

Hrisanf Neopatras'ta on yıl yaşadktan sonra 1784 yılında buradaki Osmanlı Paşasının baskısı sebebiyle İstanbul'a taşınmak zorunda kalmış, bundan bir süre sonra da konumuzla alakalı uzun seyahatine çıkmıştır. Girişken Piskopos Hrisanf Türkiye, Mısır ve Suriye gibi Yakınoğu ülkelerini dolaşmış, fakat bununla yetinmemiştir. Basra üzerinden deniz yoluyla Doğu Hindistan'a gitmiş, birçok Hindistan eyaletine ve Tibet'e seyahat etmiştir. Güzergâh olarak Afganistan, Türkistan ülkeleri (Buhara ve Hive Hanlıkları) ve son olarak Mangışlak üzerinden 13 Mayıs 1795 tarihinde Astarhan'a ulaşmıştır. Rus makamlarına verdiği bilgiler nedeniyle burada oldukça ilgi çekmiş olmalıdır ki, bir süre sonra İmparatoriçe II. Katerina'nın emri gereğince Peterburg'a davet edilmiştir. 1796 yılının Mart ayında Rus İmparatorluğu'nun başkentine geldiği anlaşılan Hrisanf orada Rus İmparatorluğu'nun yönetiminde en etkili şahsiyetlerin başında gelen Knez Platon Aleksandroviç Zubov'a raporunu sunmuştur. O sırada Zubov'un biraderi Kont Valerian Zubov'un komutası altındaki Rus ordusunun İran üzerine sefere çıkması sebebiyle onun verdiği rapor oldukça ilgi çekmiştir. Hrisanf Mayıs 1798'e kadar Peterburg'da Aleksandr Nevskiy Manastırı'nda yaşadktan sonra Kefe'de ikamet etmek üzere Kırım'a gelmiştir. 1824 yılında vefat edene kadar Balaklava'daki Georgiyevsk Manastırı'nı yönetmiştir (Hrisanf Neopatrasskiy 1995: 261).

Seyahatini tamamladıktan sonra çoğunluğu Osmanlı Devleti olmak üzere Türk Dünyasını ilgilendiren birçok ehemmiyetli bilgi toplayan Neopatraslı Hrisanf'in raporu, esasında bir istihbarat ajanının günlüğü şeklinde tanzim edilmiş kendine özgü bir arşiv belgesi niteliğindedir. 18. yüzyılın sonunda birçok Yakınoğu ve merkezi Asya ülkelerini ziyaret eden Hrisanf hiç kuşkusuz Ruslar için bilinmeyen topraklar hakkında ilk kez bilgi toplayan biri değildi¹. Ne var ki onun notlarında Yakınoğu'dan Tibet'e kadar uzanan muazzam bir coğrafyada yer alan devletlerin ve kabilelerin iç dünyası ve dış siyaseti hakkında birçok ilgi çekici bilgi mevcuttur.

Hrisanf'in raporunun orijinal Rumca belgesi günümüze kadar ulaşmamıştır. Zira rapor bütün belgeleri muhafaza eden Rus Dış İşleri Bakanlığı'na değil, Platon Zubov'a gönderilmiştir. Hrisanf'in kendisi raporunun Rumcadan Rusçaya tercümesinin Efim Anastaseviç Filandr adlı biri tarafından yapıldığını belirtmiştir (Kobeko 1884: 398). Böylece raporun yalnızca o zaman hazırlanan Rusça tercümesi kayıt altına alınmıştır. O da günümüzde Moskova'daki Merkezi Devlet Arşivi eski belgeler kısmında muhafaza edilmektedir (TSGADA, f. 181, ed. hr. 198).

Hrisanf'in raporu Rusya'da günümüze dek üç kez yayınlanmıştır. Bununla birlikte V. V. Grigoryev (Hrisanfa Mitropolita Novopatraszkago 1861) ve onun ardından N. F. Samarin (Samarin 1873: 863-867) tarafından yapılan ilk iki yayın az hata içermeyen ikinci listelere dayandırılmıştır. Zaten onlar arşivdeki el yazmasına kıyasla daha az içeriğe sahiptir. S. G. Karpyuk tarafından yapılan üçüncü yayın (Hrisanf Neopatraszkiiy 1995) ise Moskova'daki Merkezi Devlet Arşivi eski belgeler kısmında muhafaza edilen orijinal el yazmasının neşri şeklindedir ve diğerlerinden daha güvenilirdir. Bundan dolayı bu çalışmada S. G. Karpyuk'un yayınladığı belgeler kullanılmıştır.

¹Türkistan hanlıklarına gelen Ruslar ve onların kaleme almış oldukları raporlar hakkında geniş bilgi için bkz: (Koç 2017: 61-90).

Sonuç olarak bu yayında iki belge birleştirilmiştir: 1796 yılında yazılan ve II. Katerina'nın yeni gözdesi Knez Platon Aleksandroviç Zubov'a ve aynı şekilde 1796 yılında Kafkasya ötesinde Rus ordularını komuta eden onun kardeşi Valerian'a hitap edilen Hrisanfın "Açıklaması" ("*Obyasneniya*" Hrisanfa, Napisannie 1796 goda i Obraşçennie k knyazyu Platonu Aleksandroviçu Zubovu, poslednomu favoritu Yekaterini II, a takje ego bratu Valeriyu, komandovavşemu russkimi voyskami v Zakavkazye v 1796 g.) ve 1805 yılında yazılan ve Rus ticaret bakanı Kont N. P. Rumyantsev'e gönderilen "Sorulara Açıklamalar" (i "*Poyasneniya na voprosi*", napisannie v 1805 g. i adresovamnnie rossiysomu ministru kommertsii grafu N. P. Rumyantsevu)'dır.

Neopatrashı Hrisanfın Raporunun Tercümesi

Meşhur Kont,

Merhametli hükümdar ve velinimet!

Ekselanslarının talebi üzerine benim serüvenimin kısa bir taslağını arz ediyorum, niyet ve arzumu izhar ederek, Tanrı bilir, İmparatoriçe Majestelerine elimden gelen hizmetlerimi göstermekle ruhumu besliyorum. Hıristiyanlık inancının Agaryanlar² üzerine galip geleceği yaşlılığım zamanını görmeyi aşırı arzulamam beni böylesine bir teşebbüse sevk etti. Benim vatanım – Kefalonya adasıdır³. Genç yaşında Konstantinopol⁴'e gittim. 1773 yılında Grek ülkesinden⁵ Neopatras Piskoposu olarak seçildim. 84 yılındaki felaket zamanları sebebiyle piskoposluk mahallini iradeli veya iradesiz bıraktım. 85 yılında seyahat yapmaya niyetlenerek yukarıda bahsi geçen başkentten çıktım ve Büyük Ermenistan⁶'ın şehirleri olan Erzurum ve Kars'a kadar gittim. Her türlü

² Müslümanlar.

³ Yunanistan'ın batısında İyon Denizi'nde bulunan bir ada.

⁴ İstanbul.

⁵ Bugünkü Yunanistan.

⁶ Doğu Anadolu Bölgesi.

Gürcistan'a ulaşmaya çabalıyordum, oradan da yolumu buradaki yerlere çevirmek niyetindeydim; engellerin üstesinden gelemedim.

Yolumu Mezopotamya ve Babylon⁷'a çevirdim ve Suriye'ye geldim.

Arapçayı artık öğrendiğim için büyük rahatlıkla bütün Suriye'yi, Lübnan dağlarını, Kudüs'ü ve Mısır'ı dolaştım. Etiyopya'da bulundum, oradan ikinci kez Mısır ve Suriye'ye döndüm. Sonra Basra'ya gittim, oradan da Pers Körfezi üzerinden gemiyle Doğu Hindistan'a geldim. Orada bulunan bir İngiliz'in yardımıyla Hindistan'ın birçok eyaletini dolaştım ve o sırada cahillikten ötürü orada ortaya çıkan huzursuzluklardan dolayı Tibet'e gittim.

Beni tehdit eden tehlikelerden ayrılarak Hindistan'ın ortasından İran'ın batı kısmına ve Kandahar'a ve Herat'a ve Kabil'e, oradan Metaksan⁸'a ve Buhara'ya, Buhara'dan da Hive'ye, sonra kervanla Mangışlak'a Türkmenlere geldim, oradan Hazar Denizi üzerinden gemiyle sığınacağım barınağı bulduğum Astarhan'a vardım. Oradan artık ekselanslarının inayetleriyle ulu hükümdarın teveccühlerini öğrenerek Tanrı'nın koruduğu buradaki başkente geldim. Kendi hayatımı ve ruhumu İmparatoriçe Majestelerine adayarak benim uzun süreli seyahatimi ve gözlerimle gördüğüm ve kulaklarımla duyduğum ve işle tecrübe ettiğim hakikatleri sizin şöhretinizin önünde kısaltarak anlatıyorum. Aşağıda ifade edilen izahatın maddelerinden herhangi birinin detayı hakkında ikinci bir emri bekliyorum.

İlk olarak Ağa Muhammed Han⁹'ın yırtıcılığına geri kalan hanların büyük kısmı sahip olmayı arzulamaz ve ona güven duymayanlar az değildir; [o] kimi boyun eğdirirse de o ona sadece bir süreliğine itaat

⁷ Bağdat.

⁸ Amu-Derya (Ceyhun) Nehri'nin doğusunda kalan ve Müslüman kaynaklarında Maveraünnehir olarak adlandırılan bölge kastedilmektedir.

⁹ Hrisanf'ın raporunda Aga-Bemet-Han ya da Aga Magomed-Han olarak adı zikredilen Ağa Muhammed Şah Kaçar (d. 1741 – ö. 1797): Türkmen boylarından Kaçarların Koyunlu aşiretine mensup olup 1925 yılına kadar İran'da hüküm sürmüş Kaçar Hanedanı'nın kurucusu ve 1786-1797 yılları arasında başta bulunan ilk yöneticisidir, (Sümer 1988: 455-456).

ediyor. İsfahan'dan on iki gün (720 verst¹⁰) uzaklıktaki Meşhed şehri, ona karşı isyan etmesinin yanı sıra onunla açıkça bir savaş yürütür. Herat, Afganların ellerinde bulunuyor. Sistan kendiliğinden yönetiliyor. Buhara Valinamisi¹¹ onun birçok yerini yerle bir ediyor ve Meşhed'i de tehlikeli bir şekilde tehdit ediyor. Kısaca söylemek gerekirse diğer hanlardan herhangi biri kolayca onların ortak düşmanına yani yukarıda bahsedilen Hadım Ağa Muhammed Han'a karşı isyan edebilir. Rusya orada onun tarafında takviye için bir miktar asker de bırakarak onu ileri sürdüğünde o zaman Tanrı'nın izniyle artık Türkiye devrilecek. Kısa sürede Feodosiupol¹² ve tüm Büyük Ermenistan'ı Trabzon'a kadar zapt edecek.

Doğu tarafından ise Hive ve Buhara gayet kolay bir şekilde düşecek; üstelik Buhara ve Hive'de yüz binden fazla Kızılbaş ve yeteri miktarda Rus uyruklu esir olarak bulunuyor ki, onların biri de öbürü de sabırsızlıkla fırsatın doğmasını bekliyor.

Suriye'de bulunduğum zaman Sezar Ahmed Paşa¹³ ile dostluk kurdum. O beni hakikaten Rusya'nın elverişli olduğuna inandırdı. Akra'dan gelen Rus konsolosu oradan geçtiğinde ona büyük hürmet gösterdi, onunla gizli görüşmelerde bulundu ve ona enfes hediyeler verdi. Benim Süveys'te bulunduğum sırada Murat Bey ve İbrahim Bey orada Rus gemilerini görmeyi sabırsızlıkla beklediklerine dair arzularını bana

¹⁰ Verst 1,6 km ölçüsünde Rus uzunluk ölçüşür birimidir.

¹¹ Burada 1785-1800 yılları arasında hüküm süren Buhara Emîri Şah Murad kastediliyor. Şah Murad 1786 yılında Kaçarların hâkimiyeti altında bulunan Merv'i ele geçirdi, daha sonra da Horasan bölgesine ve başta Meşhed olmak üzere İran'ın doğusundaki şehirlere yağma seferleri düzenledi, (Koç 2018: 146-147).

¹² Feodosiupol, Türk şehri Erzurum'un Rumca adıdır.

¹³ Akkâ müdafii olarak Napolyon Bonapart'ın ordusunu mağlup etmesiyle meşhur Cezzâr Ahmed Paşa (d. 1720, 1722 veya 1735 - ö. 1804): Bosna'da dünyaya gelen Cezzâr Ahmed Paşa Mısır'da Buhayre Kâşifi vazifesini görürken Hunadi urbânî ile yaptığı savaşlarda birçok kişiyi develeri ile öldürdüğü için kendisine "deve kasabı" anlamına gelen "Cezzâr" lakabı verilmiştir. 1780 yılında Osmanlı Devleti'nin Şam Valiliği görevine getirilmiştir, (Emecen 1993: 516-518).

ifade ettiler. Onlar Baron Got'u ellerinden geldiğince kurtarmaya çabalıyorlardı ve onun ıstırabından oldukça müteessir olmuşlardı. Taşlık Arabistan¹⁴'ın güçlü ve kalabalık nüfusa sahip yöneticisi Kûfeli Abdullah'la yaptığımız sohbetlerde bana kendi düşüncelerini açıklayarak, şayet Rus filosu yakında Suriye'nin deniz kenarında yer alan şehirlerde gözüürse o zaman aynı anda Suriye'ye kadar bütün yerlere hâkim olacağını ifade etti. Bağdat'taki Süleyman Paşa¹⁵ ve Lübnan dağlarının hâkimi Emîr Yusuf¹⁶ bana benzer eğilimlerde olduklarından bahsettiler.

Yukarıda zikredilen o asilzâdelerin hepsiyle sadece tanışık değildim, aynı zamanda onlarla dostluğum vardı. Bu uğurda, eğer herhangi bir benzeri ihtiyaç veya mesaj için oralara gönderilmek icap ederse, ben onu en başarılı şekilde yerine getirmeye her türlü hazırım. Oralarda Venedik uyruklu olarak tanındığım için şüphe uyandırmadan her yerde benzer giriş belgesine sahip olabilirim, oranın geleneklerini, dilini, mizacını ve insanını bilerek ve güce sahip olarak bütün gayretimi kullanacağım, öğrenme arzusunu yerine getirme noktasında kendi hayatımı esirgemeyeceğim. Böylece İmparatoriçe Majestelerinin ve bizim hakiki koruyucumuzun girişimleri en iyi surette icra edilir.

Bu teşebbüs hakkında Greklere mektupla haber vererek onların teselli edilmesini lüzumlu görüyorum. Böylece bir taraftan Grekleri ve benim bildiğim üzere gizlice Hristiyanlık inancını benimseyen bazı Türkleri ikna ederek, öbür taraftan da bunu sabırsızlıkla bekleyen Türkleri uyandırarak ve onları bu suretle tek ruhla birleştirerek Tanrı'nın inayetiyle arzu edilen amaca ulaşmayı ve Osmanlı Bâb-ı Âlisi ile savaşın ilk ilanıyla birlikte ortaya çıkan bütün bu güçlerin düşmana Hristiyanlık adına sonsuz bir darbe indirmesini ümit ediyorum.

¹⁴ Arabistan Yarımadası'nın kuzeybatısı.

¹⁵ Burada 1780-1802 yıllarında Bağdat valiliği yapan Büyük Süleyman Paşa kastediliyor olmalıdır, (bkz.: Bayatlı 2005: 198).

¹⁶ Burada Lübnan Dağı bölgesinde özerk bir yönetim kuran Şihâbî hanedanının 1770-1788 yıllarında hüküm sürmüş olan 5. Emîri Yusuf Şihab kastedilmektedir, (Tekindağ 1978: 104-107).

En meşhur Kont! Benim Astarhan'a şahsen gelişimden itibaren sizin bizim milletimize göstermiş olduğunuz büyük iyiliklere ve himayenize inanarak, düşüncelerimi sizin müşahedenize sunmaya cesaret ettim. Eğer beni yukarıda bahsedilen hususlardan birine layık bulursanız, o zaman ben günlerimin kalanını severek feda edeceğim. Burada beni Rum ülkesinden tanıyan insanlar da bulunabilir ve onlar sizi buna inandırabilirler. Yüksek lütuf sahibi, merhametli hükümdar ve velinimete gerçek hürmet ve sadakate sahip olmak şerefi bana aittir.

En mütevazı hizmetkâr

Naçiz eski Neopatrash Metropolit ve Hacı

Neopatrashı Grek Metropolit Hrisanf'ın Açıklamaları

Meşhur Hadım Pers Hanı Ağa Muhammed Han hakkında bu malumatları ilk olarak bilginize sunma şerefi bana aittir. O hırsızdan başka biri değildir ve halk ona karşı büyük kin duyar. Onun hâlihazırdaki konumunu elde etmesinde başlıca araçları küstahlık ve şiddet olmuştur; onun gaddarlığı ve iktidar arzusuna olan doyumsuzluğu onda canavarca bütün kardeşlerini ve akrabalarını öldürme hissi uyandırdı, böylece onların katledilmesiyle İran'da yegâne muktedir hükümdar olarak kalacaktı. Bunun için onları takibata tabi tuttu, kimisi hayatından kimisi de gözlerinden mahrum kaldı ve böylece iktidarda hâlihazırdaki tekliğini elde etti. O kardeşlerine o kadar acımasızca muamele ettiğine göre üçüncü taraftan tamamen insafsız bir tirana benzeyen ona kim kendini inandırabilir?

Eğer şu anda müteşebbis veya zengin başka layık biri bulunsaydı, en zeki Knez, o zaman bu çok yaşlı hadımın uzun süre iktidarda kalamayacağını her halde tahmin etmek mümkün olurdu! Ancak Persler şu anda yoksulluk içerisindedir ve ondan, yani Ağa Muhammed Han'dan başka her şeyi ve her zenginliği çalarak veya zorla alarak böylesi bir mertebeye haşmete ulaşan güçlü biri yoktur. Üstelik diğer hanların onların genel nezaketsizliğinden kaynaklanan ve bilhassa herkesin hâkimiyeti elde etme arzusuyla alakalı olarak kökleşen kendi

aralarındaki uyuşmazlıklar böyle bir teşebbüsü çok daha fazla zahmetli kılıyor.

Onun Pers Devleti'nde gücünün ne kadar olduğuna gelince bunun büyük olduğunu söylemek doğru değildir, zira aksi halde eğer o kendi tebaası ve diğer hanlar tarafından sevilen biri olsaydı o zaman ona karşı güçlü bir şekilde muhalefet eden Meşhed, Sistan ve Afganların hâkimiyeti altında bulunan Herat'a ya da Marantsı¹⁷ adındaki kalabalık nüfusa sahip bölgeyi zapt eden ve oradan elde ettiği esirleri koyun gibi her gün gerek kendi memleketinde gerekse de aynı adlı kalesi dâhil neredeyse bütün Meşhed eyaletinde satan Buhara ülkesinin yöneticisi Valinamisi Naip¹⁸'e çoktan beri saldırmıştı. Dahası onun, Ağa Muhammed Han'ın İsfahan'dan uzakta olmayan ve oradan on iki günden daha fazla sürmeyen Meşhed tarafına yönelmesi gerekirdi. Veya kuvvetleri olsaydı en azından Astrabat¹⁹'tan Hive'ye kadar sekiz ya da on günde ulaşırdı.

Ne var ki o yalnızca onlara saldıramayacak durumda değildir, aynı zamanda da bahsedilen olaylara kayıtsız kalmaktadır ki, buradan onun gücünün uzağa ulaşmadığı ve başka hanların ona itaat etmediği sonucunu çıkarmak mümkündür. O sadece uyuşmazlıktan ve onların zayıflığından destek alıyor ya da başka hanlar Nâdir Şah²⁰'tan dolayı

¹⁷ Semerkant?

¹⁸ Şah Murad Çingiz Han soyundan gelmediği için vekil manasında "Naip" ya da İslâm hükümdarı olarak "Emir" unvanlarını kullanmıştır, (Koç 2018: 143).

¹⁹ Esterâbad.

²⁰ Nâdir Şah (d.1688 – ö.1747): Horasan'ın kuzeyinde Ebîverd sınırında yurtlanmış Afşar Türkmenlerinin Kırklı obasına mensup olan Nâdir Şah askerî başarıları neticesinde Safevî hanedanına son vererek 1736 yılında İran hükümdarı olmuştur. 1738-1740 yılında gerçekleştirdiği seferlerle Afganistan, kuzey Hindistan ve Buhara ve Hive hanlıklarını hâkimiyeti altına almıştır. İran'da Şiîliğin yerine Sünnî Müslümanlarla düşmanlığa son vermek amacıyla daha mutedil bir mezhep olarak Caferîliği hâkim kılmaya çabalamıştır. Onun otoriteyi sağlamak için başvurduğu sert ve acımasız tutumundan rahatsız olan kendi Emîrleri tarafından 1747 yılında öldürülmüştür. Onun bir suikasta kurban gitmesinde kendisine başkaldıran yeğeni Ali Kulı Han'ın amcası Nadir Şah'a karşı Emîrleri

gördüklerine benzer en büyük felaketlere uğramasınlar diye ona yardım etmeye yatkın olabilirler.

Zira böylesi düşünceleri orada bulunduğum zaman şu sözlerle işittim: "nasıl istiyorsa öyle kanunsuzluk yapsın, fakat biz onun Nâdir Şah gibi olmasına asla müsaade etmeyiz; onun ulaşmayı istediği kadar hatta daha fazla güçlenmesine izin vermektense servetimizi Rusya'ya bırakırız".

Bunun yanında eğer kendi sakinleri tarafından sebebiyet verilmeseydi onun Gürcistan'ı ele geçirememiş olacağı hakikatini bilgilerinize sunma şerefine sahibim. Fakat bu konuyu yaymıyorum, bunun yerine sadece her şeyden üstün olan Tanrı'nın nankörlüğü er ya da geç cezalandıracağını söyleyeceğim...

Bu uğurda her şeye üstünlük sağlayan monarşimizin sağ eli güçlü olsun diye hiç şüphesiz Tanrı'nın hükmünün önceden belirlenmiş olduğuna inanarak, sizin makul Emîrlerinizin yerine getirilmesi için onun kutsal iradesi ve kardeşiniz Kont Valerian Aleksandroviç'in kahramanlığıyla o hadım barbar yalnızca devrilmekle kalmayacak, aynı zamanda onun hem adı hem de hatırası unutulacaktır.

Uygun zaman, Tanrı'nın izni ve onun öğüdü ve büyük gezegenler, Hıristiyan adına kindar olan düşmanın yenilgi yolunu doğu tarafından da hazırlıyor. Madem Rusya'ya karşı sürekli hileye başvuran Agaryan ahfadı Türk Sultanı²¹ kötülüğün savunucusudur, o parayla gönlünü alarak, diğer Hıristiyan hükümdarları çeşitli şekillerde çoşturarak

kışkırtmasının da önemli rolü olmuştur. Nitekim Nadir Şah'ın bütün oğullarını ve biri müstesna (Şâhruh Mirza) tüm torunlarını öldürten Ali Kulı Han, Âdil Şah unvanıyla devletin başına geçmiştir. Bir müddet sonra Esterâbâd valisi Kaçar Muhammed Hasan Han'ın isyanını bastırmak zorunda kalmış ve onu Türkmen çöllerine kadar kovalamış ise de, ele geçirememiştir. Kızgınlığını onun sekiz yaşındaki oğlunu hadım ettirmekle gidermiştir. Avşar Hanedanı'nın iktidarına son veren Kaçarların meşhur hükümdarı Şah Ağa Muhammed Han işte bu talihsiz çocuktur, (Minorsky 1964: 21-31; Sümer 1991: 164-166).

²¹ Osmanlı Padişahı III. Selim.

onları üstün İmparatorluğumuzun dini bütün buyruklarının aksine hareket ettiriyor, o zaman bu uğurda mevcut şartlara göre bütün güçlerin kullanılması lazımdır ve ihtiyat emrine İran'ın katılması bütün dikkati bahsi geçen düşmanın o taraftan mağlup edilmesine çevrilmesi için faydalıdır. Onun için, herhalde, Derbend'i kendi haricinde bırakarak Perslerle karşılıklı ittifak kurmak gereklidir – bu durumda sizin tarafınız Gürcistan'a da sahip olarak Türklerle savaşın ilk ilan edildiği anda onların üzerine Türkmenler tarafından tesadüfi bir saldırı kuşkusuz Türk Devleti'nin kısa sürede nihaî olarak imhasına sebep olur. Böylece cesur Rus askerlerinin batıdaki faaliyetleri de kolaylaşır. Onlar ilk ilerleyişlerinde o tarafta Tuna'nın kıyılarında zafer bayrağını dikerler, doğudan da oldukça rahat bir şekilde Trabzon'a kadar geçebilirler.

Türkler bu şehrin dışında askerleri için başka barınaklara da sahiptirler. Oradan her zaman askerlerini mutat olarak Erzurum'a, Erzurum'dan da Ahaltsig²², Kars, Van ve Beyazıt gibi çeşitli sınır kalelerine yolluyorlar. Perslerin müttefik olarak sol taraftan Kars Kalesine ve birde biraz daha aşağıda batıya doğru yer alan Muş Kalesine saldırı gerçekleştirmeleri mümkündür. Rus askerleri ise Gürcülerle birleşerek zaman bırakmadan Ahaltsig Kalesine [saldırırlar], orayı kısa sürede zapt etmeleri mümkündür: o şehrin sakinleri ve civarındakiler derhal Hristiyanlığa geçecekler, zaten bu dine gizlice inanırlar.

Persler Rus ordusunun yardımı olmaksızın yukarıda zikredilen Kars Kalesini kısa sürede zapt edemezler, gene de en azından kuşatma altında tutabilirler; onların orayı ele geçirmesi sizin iradenize bağlıdır. Böylesi bir durumda Persler ya Kars Kalesini kuşatırlar ya da artık alırlar; Rus orduları Gürcülerle ortak olarak Erzurum'a saldırmalıdır, o kaleye gelene kadar on veya on iki gün sonra askerî güçler iki katına çıkar, zira Ahaltsig eyaletinin sakinlerinin büyük bir kısmı isteyerek ona katılacaktır. Tüm bu faaliyetlerin komutanı Gürcülerden değil, Ruslardan olmalıdır, çünkü onların arasındaki haset hizmete zarar verebilir.

²² Gürcistan'da bulunan Ahıska kenti.

Arzu edilir ki, bu teşebbüs, yani Erzurum Kalesine saldırı kışın gerçekleştirilsin, çünkü Türkler oranın soğuğuna tahammül edemezler ve o zaman yeni yardım bekleyecekleri bir yer olmaz, üstelik seçme kitaların büyük kısmı kışın kaleden ayrılırlar, aynı şekilde Kürtler de hepsi soğuk sebebiyle aileleriyle ve hayvan sürüleriyle orayı terk ederler. Erzurum'a gelip Van ve Beyazıt taraflarından korkacak bir şey yoktur, zira Van ordusunun büyük kısmı hepsi de Hristiyan olan Ermenilerden oluşur; Beyazıt'a gelince, o kale Gürcistan'a bağlıdır.

Ezmiansi²³'de bulunan Ermeni Patriği hakkında burada kısaca bilgi vermek isterim. Önce Rusya'nın müttefiki olmayı reddeden onun şimdi böylesi bir öneriye boyun eğmeyi mecburi görmesi çok arzu edilir.

O Patrik o bölgede büyük güce sahiptir ve neredeyse bütün millet onun talimatlarına itaat eder. O neredeyse mutlak hâkim durumdadır. Manastır hakkında Papa'nın mülkiyetinde olan St. Ioann Loreto Manastır²⁴ haricinde dünyada ondan daha zengini olmadığını söyleyebilirim. O Ermeni Manastırı ile sadece Papalığın kendi hazinesi kıyaslanabilir. Orada oldukça fazla sayıda papaz ve piskopos bulunuyor, zira manastır idaresinde her görevde piskoposlardan biri olmalıdır ve küçükten büyüğe hepsi zengindir. Manastırın hazinesinin nerede saklandığı bilinmemektedir, fakat öyle görünüyor ki, onu güvenlik için toprak altında bir yerde tutuyorlar.

Peki bu hem kalabalık hem de kuvvetli halkıyla kudretli ve mutlak hâkim durumda bulunan Patrik şimdiye kadar hiçbir şeye teşebbüs etmedi mi? Ve o niçin hem yer hem de yöntem onu öne sürdüğünde ortak düşmanlarına karşı ortak hareket etmek için en azından Gürcistan'la birleşmiyor? Bu beni oldukça şaşırtıyor.

Benzeri düşünceleri birçok sağduyulu Ermeni ile çok defa paylaştım. Fakat nafile! Zira Gürcüler yoksulluklarıyla övünürler, Ermeniler ise birbirlerinin refahlarını ve zenginliklerini kıskanırlar ve böyle bir

²³ Eçmiadzin veya Eçmiyazin: Ermenistan'da bulunan bir şehir.

²⁴ İtalya'nın Adriatik kıyısı yakınında bulunan Ancona bölgesinde yer alan Loreto kentinde kurulmuş manastır.

anlaşmaya yanaşmazlar. İşte bunun sebebi sadece budur. Bu hakikati siz ekselanslarına hiçbir tarafgirlik katmaksızın arz etmeye cüret ediyorum, bu suretle durumun, bilgece öğüt vermenizle yönlendireceğiniz kardeşiniz Kont Valerian Aleksandroviç'in ihtiyatına sunulması gereklidir.

Ama buna rağmen hâlihazırdaki şartlarda Ermeni Patriğini mümkün olan bütün imkânları kullanarak meylettirmek oldukça yararlı olurdu. O Rus ordusunu sadece her türlü gıda erzakıyla değil, aynı zamanda gerektiği takdirde parayla da donatacak konumdadır, bir de ordunun mevcudunu arttırabilir; onun bir çağrısıyla bütün küçük ve büyük Ermenistan Ruslarla birleşmek için harekete geçecektir. Benzeri birleşme anlaşmaları Gürcistan'la ve Ermenilerin kendileriyle şahsen ve gizlice yapılmalıdır. Mamafih sadakatine bizzat itimat ettiği kişileri iradesine göre ilan edecek ve onunla böylesi bir toplantının yeri Ezmiansi'de olamaz, oranın aşağısında Erivan haricinde bir yerde yapılmalıdır. Fakat o bu teklife beklenmedik şekilde baş eğmezse, o zaman onu Persler aracılığıyla buna mecbur etmek mümkündür.

Perslerin onun manastırına saldırma niyetlerinin olduğuna ve artık buna hazırlandıklarına ve onu temeline kadar yıkarak ateşe ve kılıca vermek istediklerine dair bazı gerçeğe benzer dedikoduların yayılması yeterli olacaktır. Eğer onu kendi keyfine bırakırsanız ve onun tarafından verilen taahhüt sözlerine itimat ederseniz o zaman galiba onun yerine getirilmeyeceğini söylemek mümkündür.

Burada tekrar ediyorum ki, yüksek hâkimiyetinize sözlü olarak rapor etme şerefine sahibim, yani: Ermenileri sevmek ve okşamak gereklidir, fakat onların sadakatine itimat etmek kolay değildir, zira Ermeni Patriğine duyulan gizli düşmanlığın onun cahil ve kaba halkının kalbinde nasıl büyük seviyeye ulaştığını yeterince biliyorum.

Oradaki yerlerde Katolik Ermeniler de vardır. Bu iki tarikat birbirlerine karşı ölümcül şekilde düşmanlık duymaktadır ve bu yüzden de usta bir doktor örneğindeki gibi onlara dikkatli bir şekilde müracaat etmek gereklidir. Fakat bu husustaki mülahazaları sonraya bırakarak Erzurum Kalesi'nin zapt edilmesinin [tarifine] devam etmek istiyorum.

Yukarıda ifade edildiği üzere, Erzurum Tanrı'nın yardımıyla kış vaktinde ele geçirileceğinde, herhalde orada yirmi bin kadar Hristiyan Ermeni ailesini bulacağımızı ümit edebiliriz, onlardan birçoğu oldukça zengindir; bu şehrin civarındaki köylerde de onlardan birçoğu bulunur. Bunun ötesinde orada Feodosiu Piskoposluğunun - Polonya Metropolitinin beş bin kadar Ortodoks Hristiyan ailesi bulunuyor. Onların hepsi silah kullanmaya yeteneklidir ve Ermenilerle dost olarak yaşarlar ve onlarla akrabalık bağları vardır.

Şimdi Erzurum Kalesi'nin ne suretle zapt edilebileceğine ve nasıl korunabileceğine, orada hangi düşman askerlerin olacağına, Türk Devleti'nin hangi eyaletlerinden oraya gelebileceklerine ve bizim onları rahat bir şekilde nasıl geri püskürtebileceğimize değinelim. Ben o yerlere seyahat ettim ve o memleketlerin tümünü tanıırken tarafımca öğrenilen tarifler hakkında detaylı malumatlar vereceğim.

Askerî kuvvetler Erzurum'a güney taraftan Halep'ten başlayarak ilk şehir Maraş, sonra Antep, Sit, Zakakor, Harput, Hova, Urfa, Diyarbekir, Malatya, Kale, Besni, Krugun veya Hrugun, Engin, Arapkir ve Palu'dan gelebilirler. Tüm bu yerlerden Erzurum'a sevk edilecek askerlerin Efrat²⁵ ve Murat nehirlerinden ve Kürdistan dağlarından ya da başka bir ifadeyle dağ geçitlerinden geçmeleri gerekmektedir. Kışın orayı geçmenin imkânı yoktur, zira Kürtler o zamanlarda Mezopotamya'da ve Kesariya Kappadokya²⁶'da kışlarlar. Yazın da kalabalık bir ordunun oralarda yeterli erzak bulması mümkün olmadığından dolayı o yerlerden geçebilmesi söz konusu değildir. Ayrıca dağlarda ve dar geçitler arasında geceleleyen Kürtler hem kendi aralarında hem de Türklere karşı yağma yaparlar. Gene de dört veya beş bin kadarı bir yolunu bularak o yerlerden geçerseler de Ermenilerle meskûn ve Erzurum ile komşu Bingöl denilen yerde Efrat Nehri'nin korkunç akımıyla yeni bir engel onların önüne çıkar. Orada dağların arasından Efrat Nehri akar ve gayretle atlarla oradan geçmek oldukça

²⁵ Fırat Nehri.

²⁶ Kayseri.

zahmetlidir. Bunun yanı sıra Ermeniler istedikleri zaman o nehrin bütün akımlarını birleştirebilirler ve bu durumda nehir o derece güçlenerek hızlanır ki üzerinde yürüyebilirler, sonuç olarak düşmanın onun üzerinden geçmesi neredeyse imkânsızdır – Halep'ten gelen Türk ordusunun geçişi için ilk engel işte budur.

İkincisi Efrat Nehri'nin kıyılarında muhafızlar bulunduran Ermeniler kendilerinden altı saat uzaklıkta bulunan otuz altı köyde yaşayan Ortodoks Hıristiyanlarla birleşerek onları alıkoyabilirler. Muhtemelen birkaç bin Türk askerini durdurabilirler.

Üçüncüsü; Oralardaki bütün dağlarda her zaman Dere-Bey adı verilen şahıslara tâbi olan çok sayıda eşkiya bulunmaktadır. Dere-Beyler kendi aralarında daima düşmanlık içerisindedirler, kendilerine tâbi olan Kürt köylerini birbirlerinin elinden alırlar. Bu yüzden de Türklerin bu Tavriysk veya Kürt dağları üzerinden asker göndermeleri hiçbir suretle mümkün değildir. Demek ki, onlara Trabzon'dan asker yollamak, Lazistan ve Guridler alanı²⁷ ve Küperli'den geçmek kalıyor, fakat onun üzerine akıl yürütürken galiba Erzurum'un işgali durumunda Mingreliya²⁸'nin tüm dağlı sakinlerinin onlara karşı Rus askerleriyle birleşeceğini ümit etmek mümkündür. Üstelik bir kısmı gizlice Hıristiyanlık dinine iman eden Gurid ahalisi de bizim tarafımızı tutacaktır. Onlar seksen köyde yaşarken bütün Lazistan için aşılmaz set olarak kabul ediliyorlar ve kendi cesurluklarıyla Türkleri az korkutmuyor değiller. Haldia²⁹ bölgesi Kovants halkı da Hıristiyanların Türklerin yanında maden yataklarında çalıştığı Gümüşhane, Kapan, Maden ve Argan hakkında sükût ederek onlarla birleşecekler. Oradaki dağlar gayet yüksektir ve her taraftan doğal tahkimli olduğuna göre

²⁷ Guriya: Gürcistan'ın kuzeybatı bölgesi.

²⁸ Megrelya: Gürcistan'ın batısında bulunan bir bölge.

²⁹ Haldia: Karadeniz bölgesi ve Kuzeydoğu Anadolu'nun dağlık kesiminde Trabzon'un güneybatısında yer alan bir bölgenin antik adıdır. Osmanlı Devleti'nin Trabzon Vilayeti'ndeki Rum nüfusun bir kısmı Gümüşhane Sancağındaki Haldia Metropolitliğine bağlıydı. Bu yüzden Haldia'dan kasıt Gümüşhane olmalıdır (Kılıçoğlu Cihangir 2017: 212).

ayaklanma çıkarmak için müsaittir. Oranın sakinleri de oldukça cesurdur ve hepsi Ortodoks inancına mensuptur, Grekçe konuşuyorlar, fakat biraz bozuk. Arapkir'de de birçok Ortodoks bulunuyor, fakat Ermeniler daha fazladır. Bu yerlerin ardında Trabzon Vilayeti başlıyor. Neticede Trabzon, Haldia ve Feodosiupol vilayetlerinden yirmi bin asker toplamak mümkündür. Kovants'ta az bir Rus ordusu gözüktüğünde bile Türklerin büyük ümit bağladıkları tüm Anadolu kuvvetleri Erzurum şehriyle iletişimleri koptuğundan dolayı yok edilecekler ve tamamen ortadan kaldırılacaklar.

Afina³⁰ adlı bir yer daha var, Trabzon'u dolaşarak oradan deniz yoluyla geçebilirler, fakat Kolhida³¹'ya geldiklerinde dağları nasıl aşacaklar? ve onları kim karşılayacak? Orada Gürcüler yaşıyorlar, onlar Türkleri ikaz etseler bile oldukça dar geçitlerden geçmeleri mümkün değildir.

Burada Trabzon'un müdafaası için şayet herhangi bir engelle karşılaşmazlarsa farklı şehirlerden gelebilecek şarktaki Türk kuvvetlerini tarif edeceğim: Kesariya Kappadokya, Sivas, Sapa³², Karahisar³³, Tokat, Amasya, Ukiya³⁴, Sinop, Bafra ve Samsun'dan; bununla birlikte tüm şark kendi ordusunu oraya gönderirse de gene de yerleşmek için yeterli alana sahip olmadan ve erzaksız ne yaparlar? İşte, neticede Tanrı'nın yardımıyla Erzurum Rus Devleti'nin hâkimiyeti altına girecek! O şehir tahıl, her türlü hayvan ve yaşam için gerekli başka şeylere bol miktarda sahiptir: küçük ve büyük Ermenistan yüz bin silahlı sağlayabilir³⁵.

³⁰ Afina Gürcistan'da Tana Nehri vadisinde bulunan eski Ateni şehri olmalıdır.

³¹ Karadeniz'in doğu kıyısında ve Gürcistan'ın batısında yer alan antik Kolhis bölgesi.

³² Sarp?

³³ Karahisar-ı Şarkî, günümüzde Giresun'un ilçesi Şebinkarahisar.

³⁴ (?)

³⁵ Neopatrashı Hrisanf'ın Erzurum'un askerî durumunun zayıflığından hareketle Ruslar tarafından kolayca zapt edilebileceğine yönelik tespitleri 1829 yılında Osmanlı-Rus savaşı esnasında hayata geçirilmiştir. Bununla birlikte Erzurum ve Kars'ın Ruslar tarafından zapt edilmesinde Hrisanf'ın

Kürtlerin de gayet kolay bir şekilde sizin tarafınıza meyil etmesi mümkündür, özellikle de onları İmparator Majestelerinin hizmetine dâhil etmeye layık görürseniz.

Ekselanslarınıza rapor etmeye cesaret ettiğim düşüncem, şu tasavvura dayanarak Pers Devleti ile ittifak kurmanızın oldukça yararlı olacağıdır. Persler, Afganlar ve Özbekler tarafından baskı altına alınmışlardır: Afganlar onların Herat, Kandahar ve neredeyse tüm Sistan gibi birçok yerlerine hâkim oldular. Buhara ise Meşhed'e kadar bütün boşluğu işgal etti. Meşhed henüz hadımın hâkimiyeti altında değilse de, gene de yakında kim şah olursa o şehir ona itaat etmek zorunda kalacaktır³⁶. Astrabad³⁷ Rusya için oldukça elverişli bir limandır. Zira Rus ordusu kışın yağın karlardan su temini rahat olduğundan dolayı bu şehirden sekiz dokuz günde Hive'ye ulaşacaktır. Yazın ise bu topraklar neredeyse susuzdur.

Hive verimlidir ve altın ve gümüş yataklarının bulunduğu dağları vardır. Hive'den Amu-Derya adı verilen nehirden Buhara'ya rahat bir yol açılır. Hive'de dört binden daha fazla Rus esiri ve altı bin kadar aynı şekilde Persli bulunuyor. Onların hepsi kendi efendilerine karşı ayaklanmak için bir fırsat yakalamayı bekliyor. Oranın sakinleri Katidler adı verilen soydan³⁸ olan vezirin ölümünden beri birbirlerine kin duyarak kendi aralarında ayrılmışlardır. O nesil beş bin aileden daha fazla değildir ve insanlar fevkalade kindardır. Kongratlar adlı başka bir nesil ise oranın

desteklerinin sağlanmasının önemine vurgu yaptığı Osmanlı tebaası işbirlikçi Ermenilerin aktif rol oynadıkları anlaşılmaktadır (OA, *Hatt-ı Hümayun Tasnifi*, Nr.42478, 42741, 42930, 43153; Beydili 1988: 383-401).

³⁶ Meşhed 1796 yılında Ağa Muhammed Han tarafından zapt edildi.

³⁷ Esterâbâd: Günümüzde İran'ın Gülistan Eyaleti'nin merkezi olan Gürgen'in eski adıdır.

³⁸Tacikler ya da Sartlar denilen yerli kentliler kastediliyor olmalıdır.

gerçek sakinlerinin kökeninden değildir ve başka ülkelerden oraya gelmişlerdir.³⁹

Genellikle onların yanlarında hazır orduları yoktur, sadece bazılarında altına göre, bazılarında da rubleye göre aylık veriyorlar. Üstelik kuvvetlerinin yirmi bin kişiden oluştuğunu söylüyorlar, fakat bu doğru değildir: geçen sene (yani 1794 yılında) benim orada bulunduğum sıralarda onların başbuğu İnan-Ayvaz-Bek⁴⁰'in emriyle başkalarıyla birlikte tüm halkın nüfus sayımı yapıldı ve on üç binden fazla aile bulunmadığı ortaya çıktı, fakat başbuğun arzusu üzerine onların sayısı yirmi bin kadar olarak açıklandı.

Kongratlar da oldukça kindar hısımlardır; onların başbuğlarından birçoğu nakit para bakımından oldukça zengindir, halk ise genellikle fakirdir, bu sonuncuların zenginliği ürünleriyle beslendikleri topraktır. Hivelilerden birçoğu da Astarhan ve Buhara ile ticaret yapıyor.

Katidler düşmanları olan yabancıları kovmak için Rusya ile ittifak yapmayı gönülden arzu ederler. Ne var ki, bu konuda dolaşan şayiaların kendilerine aşırı tehlike yaratmaması için endişeleniyorlar.

Kirgis-Kaysaklar⁴¹ tarafından baskı altına alınan Mangışlak Türkmenleri de aynısını arzu ediyorlar. Abdalidler⁴² adı verilen bu Türkmenlerin yanında Rus esirlerinden biri dahi yoktur. Onları satın almıyorlar, böyle olan da Hive'den onlara kaçıyor, ancak bir miktar

³⁹ Burada Kongratlar'dan kasıt Deşt-i Kıpçak'tan gelerek Harezmi'de iktidarı ele geçiren Özbekler olmalıdır. Bununla birlikte Kongrat Kabilesi'nin beyleri 1770 yılından itibaren Hive Hanlığı'nın iktidarını ele geçirmişler ve 1920 yılına kadar Harezmi'de hüküm sürmüşlerdir, (Koç 2016: 592-600).

⁴⁰ Avaz İnak (1790-1804): Hive Hanlığı'nda Kongrat Hanedanının kurucusu olan Muhammed Emin İnak'ın oğlu ve halefidir, (Koç 2016: 594).

⁴¹ Rus tarih literatüründe en azından 20. yüzyıla kadar Kazaklar için "Kirgis-Kaysakı" veya sadece "Kirgizi" adlandırması kullanılmıştır. Bununla birlikte bu metinde "Kirgis-Kaysakı" adlandırmasıyla Kazaklardan kopan bir zümre olarak Karakalpaklar kastedilmektedir.

⁴² Abdal: Türkmen kabilelerinden biridir.

ödeme alarak onu kendi efendisine geri yolluyorlar. Onların Mangışlak yakınında altın ve gümüş yataklarının bulunduğunu düşündükleri dağları vardır; o dağlar Hazar Denizi'nden bir buçuk verst uzaklıktadır. Orada su ve ahaliyi idare edecek oldukça müsait bir yer vardır, fakat Türkmenler şu anda zayıf olduklarından dolayı Kirgis-Kaysaklardan korkarak oraya taşınmayı göze alamıyorlar. Mangışlak'tan Hive'ye kadar olan mesafe ise sonuncunun Astrabat'a kadar olan uzaklığı gibidir.

O bozkırlarda iki soy yaşıyor, biri Karakalpaklar, öbürü de Kongratlar olarak adlandırılıyorlar. Onların mizaçları pek vahşidir, çiftçilikle uğraşıyorlar ve yeteri kadar hayvan sürüleri vardır; başka bir soy da özel olarak Yomutlar denilen kindar ve katı yürekli Türkmenlerdir. Özbekler genel mutabakatla onların çiftçilikle uğraşmalarına müsaade etmezler, bu yüzden de onlar kuzey istikametinde boş bozkırda yaşarlar. Gelip geçenleri yağma etmelerinden alıkoymak için Hiveliler tarafından onlardan bazılarını yukarıda bahsedildiği üzere altın parayla, büyük bir kısmı da rubleyle olmak üzere aylık maaş verirler.

Mangışlak sakinleri Yomutlarla sıkı bir dostluk içerisinde ve akrabalıkla birleşmişlerdir. Onlar Pers ülkesinin en iç kesimlerine akınlar yaparlar, oradan esir ettikleri insanların her birini kırk ile altmış altın para arasında bir rakama Hive'de satarlar. Üstelik bu Yomutları Rusya'nın tarafına meyil ettirmek oldukça kolaydır, onları o kadar acımasız yapmamalı ve aksine savaşa oldukça yetenekli hale getirmelidir. Onların sayısının beş bin, belki de daha fazla olduğunu tahmin ediyorlar.

Hive güney tarafında yirmi gün mesafesinde Kale⁴³ adı verilen çöl ile sınırdadır. Orada birçok Türkmen yaşamaktadır. Onlar birincilerden daha zenginlerdir ve onlarla, yani Mangışlaklılarla daimi ve uzlaşmaz şekilde düşmanlık içerisindeledir, onların çok miktarda hayvanlarını çalarlar ve kervanlarını yağmalarlar. Ne var ki, böyle davranışların öcünü almak için Mangışlaklı [Türkmenler] Yomutlarla birleşerek o

⁴³ Burada Karakum Çölü kastedilmektedir.

düşmanlarına saldırdılar ve onlara büyük darbe indirdiler. Birçoğunu esir alıp götürdüler. Pers Devleti Kale Bozkırını zapt edebilir.

Hive'ye en kısa ve rahat yol Mangışlak ya da başka bir yerden ziyade Astrabat üzerindedir. Dahası o yer filo için güvenli bir sığınaktır. Orada derhal birleşmeye hazır Katidlerin soyundan bir miktar firari de vardır.

Bana göre zamanla Buhara ülkesinin kendisinin de işgali en iyi yoldur, aynı ölçüde oradaki memleketlere de azar azar ve sonraki başarılarla yayılmak ta, Rus İmparatorluğu'na bunu sağlamak oldukça ehemmiyetlidir ve belirli faydaları vardır, bundan daha fazlası ileride orada (Rusya'nın) hâkimiyetinin yayılmasıdır, onunla güçsüz ve kaba cehalete batık halk karşılaşacaktır. Aslında onları özü altın, gümüş ve başka değerli şeylerle doldurulmuş vaat edilen toprakların hâkimleri olarak adlandırmak mümkündür. Üstelik onlar başlarında Avrupalıların şapkasını taşıyorlar. Sonuç olarak bu sonuncular tarafından kullanılan ateşli silahlara, yani toplara da hiç sahip değillerdir.

Buhara ülkesi harikulade güzellikte bir bahçeye benziyor, fakat, ne yazık ki, dünyanın bu kısmının tadını oraya komşu veya yakın devletler çıkarıyorlar, onlardan hiçbiri orayı zapt edecek durumda değildir, Tanrı'nın yardımıyla Rusya hariç, fakat gene de öncelikle Hive'yi işgal edip ve oradan Amu-Derya Nehri'nden Buhara'ya kadar hafif gemilerle askeri birlikleri sevk ederek gidilmelidir. Zira odun ve su yetersizliğinden dolayı onların arasındaki kara yolunda bulunan boş bozkırdan geçmek neredeyse imkânsızdır. Buhara zenginlikte neredeyse Hindistan'ı aşiyor ve bütün yaşam gereksinimlerinde bolluk içindedir.

Amu-Derya Nehri başka türlü Fereydun⁴⁴ adıyla biliniyor, Kalmukya⁴⁵ tarafında Le⁴⁶ olarak adlandırılan onun başlangıcının bulunduğunu düşünüyorlar, belki de onun kaynağı Küçük Tibet'ten çıkıyor ki, Keşmir'in karşısındadır ve İnd Nehri'nin ilk kaynağı oradadır. İnd Nehri

⁴⁴ Ceyhun.

⁴⁵ Doğu Türkistan.

⁴⁶ Le: Küçük Tibet'teki İnd Nehri'nin yukarı akımındaki koludur.

aynı Küçük Tibet'ten akan başka bir kolla birleşiyor, orada güçleniyor ki, onu Gang adıyla ikinci olarak kabul ediyorlar.

Buhara ülkesinde oldukça fazla tüccar ve büyük çoğunluğu altın, gümüş, inci ve değerli taşlardan oluşan zenginliğe sahip başka unvanlı insanlar vardır. Oranın naibi veya Buhara ülkesinin başlıca yöneticisi Vali-Name⁴⁷'dir, o ikiyüzlü bir molladan başka biri değildir, her türlü dindarlıkla oldukça büyük güce ve otoriteye sahiptir ki, kimse ona karşı koyma durumunda değildir. Eğer öyleyse derhal halka Muhammed'i seven ve vatanın hayrını isteyen düşmanın üzerine gitmek için hazır olması için onu rakibi olarak belirler ve yeteri miktarda kuvvet toplayarak onu bozguna uğratar.

Bu şekilde yanına beş ya da altı bin asker alarak sıklıkla Belh'e saldırılar düzenliyor, bazen ve daha az sayıda kuvvetle Buhara ülkesine sınırdış olan Pers eyaleti Meşhed'e saldırıyor. Rakiplerini bastırmak ve yerleşimlerini ve mallarını yağmalamak için de ele geçirilen bütün gânimeti kendi askerleri arasında dağıtıyor, sonra da eli boş olarak eve dönüyor ve yine böyle müsait bir anı bekliyor. Düşmanları tarafından direnişle karşılaşması ve kuvvetlerinin onların üstesinden gelemeyeceği durumlarda ise ordu içerisinde güya rüyasında geri dönmenin lüzumlu olduğunu gördüğüne dair Türklere özgü bahanesini açığa vuruyor. Bu suretle de askerler ona inanarak itaat ediyorlar ve Buhara'ya dönüyorlar. Böylesi ve buna benzer batıl inançlar sonsuzdur.

Bu barbarlar hünersizliklerine rağmen yeterince asabi şekilde savaşıyorlar, zira süvari bazen düşmana öyle yaklaşıyor ki, kılıçlarla hareket ediyor, bazen de bir ve öbür taraftan yancı birlikler çıkıp geliyorlar ve at üzerinde ya tüm düşmanları bozguna uğratana dek evrim yapıyorlar ya onlardan bazısını öldürüyorlar ya da attan iniyorlar; fakat bu son durumda esir düşenin hayatı daima başıslanıyor. Özbekler Afganlara kıyasla çok daha cesurca savaşıyorlar. Buhara ülkesinde Ruslardan birçok esir de vardır, Perslerden ise altı bin kişi.

⁴⁷ Buhara Emîri Şah Murad.

Türkistan Buhara'dan neredeyse on gün uzaklıktadır, onunla Belh de aynı mesafededir. Buhara'dan yirmi dört saat uzaklıkta Karşi⁴⁸ adlı yer bulunuyor; aslında orayı insanın hayatı için gerekli tüm ihtiyaçları açısından bolluk bir zarif bahçe olarak adlandırmak mümkündür. Kısacası söylemek gerekirse tüm Türkistan ahdedilen kutsal yazının bize tarif ettiği böylesi topraklara sahiptir.

Belh ve Buhara arasında bir dağ tepe vardır ki, orada rengi kırmızı mermere benzeyen tuz bulunur; tüm madenlerin yataklarını kendinde barındıran başkaları da vardır, onların üzerinde Özbek-Kongratlar meskündür. Bu dağ kuzey taraftan Semerkant'a kadar uzanıyor, doğudan ise Metaksan⁴⁹'a kadar. Türkistan'da meskûn tüm halk yüz elli binden daha fazla değildir; bu insan azlığı onların kendi aralarındaki çekişmelerinden ötürüdür, bu yüzden çok sayıda kişi her gün hayatından yoksun kalır.

Burada Belh bölgesi hakkında suskun kalsaydım günah işlemiş olurdum, fakat orayı da harikulade bir bağ yeri ve en bolluk zahire ambarı olarak adlandırma teccüsünün zevkini çıkarıyorum. Ne var ki, Buhara Naibi, sinsi Vali-Nam sık sık yaptığı saldırılarla o bölgeyi yakıp yıkmasaydı öyle olurdu. Oranın neredeyse tüm halkını katletti. Onlardan kimisi onun kılıcıyla katledildi, kimisi onlar tarafından Buhara'ya götürüldü, geri kalanlar da kim nereye edebilirse oraya kaçıp dağıldı.

Belh, Nâdir Şah'ın ölümünden beri Afgan Hükümdarı⁵⁰'nın hâkimiyeti altında bulunuyor. Belh ile aynı adı taşıyan küçük kale her taraftan suyla çevrili bir tepenin üzerinde duruyor. O şimdiye kadar hürriyetini muhafaza ediyor, çünkü Nadir'in halefi Ahmet Şah⁵¹'tan başka oradaki

⁴⁸ Buhara Emîrliği'ne ait bir şehir.

⁴⁹ Maverâünnehir.

⁵⁰ Burada 1793-1801 yıllarında Afganistan'da hüküm süren Şah Zaman kastedilmektedir, (bkz. Lee 1996: 191).

⁵¹ Ahmed Şah Durranî: 1722 yılında Herat'ta dünyaya geldi. Afganların Abdalî kabilesine mensuptu. Abdalî kabilesini hâkimiyeti altına alan Nadir Şah'ın ordusunda vazifeli 4 bin kişilik Afgan kuvvetlerinin komutanı olarak önemli hizmetleriyle sivrildi. Nadir Şah'ın ölümünden sonra

hiç kimse onun herhangi bir dış tahkimatı bulunmayan pişirilmemiş kerpiçten oluşturulan surlarına rağmen oraya hâkim olamadı. Bununla birlikte oraya hâkim olmayı arzu eden düşmanlar top olmayışı sebebiyle onun surlarını yıkmak için yeterli imkâna sahip değillerdir; böylece bir ya da iki aylık kuşatmaya dayanarak ve sadece o kalenin etrafındaki köyleri yağma ederek çekip gidiyorlar. Onu koruyan Afganlar sekiz yüz kişiden fazla değildir.

Hive'den çıkan küçük bir filoyla Buhara ülkesine girmek oldukça kolaydır, aynı nehirden Belh'e ulaşmak daha da kolaydır. Bu aynı nehir Metaksan üzerinden akıyor. Onun birçok yerinde kumla karışık altın bulunuyor. Onu nasıl ayırdıklarını çok sık gördüm.

Böylesi kumla kabı doldurup üzerine su koyuyorlar ve bir miktar cıva ekliyorlar, sonra tüm bunları yeterli süre karıştırarak suyu başka bir kaba akıtıyorlar, geri kalan karışımı da ateşe tutuyorlar, cıvanın buharlaşarak uçmasıyla saf altını çıkarıyorlar. Büyük su taşkını durumunda ise saf altın kumsuz olarak ortaya çıkıyor.

Bu bölge gerek nehirden sağlanan bu değerli maden bakımından, gerekse de dağlarda bulunan oldukça kaliteli firuze ve hematit görüntüsüne sahip olan başka türlü taşlar bakımından tüm diğerlerinden zengindir, ve o toprakları özümseyen doğanın verdiği çeşitli çok iyi ve harikulade hediyelere sahiptir; fakat oranın sakinleri her taraftan onlar üzerine yapılan sık sık saldırılar nedeniyle hayatlarını yoksulluk içerisinde geçiriyorlar.

1747'de Kandehar'ı alarak kendi hükümdarlığını ilan etti. Kendisine inciler incisi manasında "Dürr-i Dürrân" unvanı verildiği için onun kurduğu hanedana dürrânîler denildi. Kabil'i de ele geçirerek tüm Afganistan'a hâkim oldu. Ahmed Şah 1750 yılına kadar gerçekleştirdiği askerî faaliyetleri neticesinde kısa süre içerisinde Belh, Bedehşan Herat ve Meşhed'i kendi ülkesinin sınırlarına dâhil etti. Hindistan'a dokuz büyük sefer düzenleyerek Keşmir, Pencap, Sind, Peşaver ve Multan gibi birçok şehri ele geçirdi. 1772 yılında Kandehar'da vefat etti (bkz: Dames 1978: 204-207; Saray 1987: 11-17).

Oradan sekiz ya da on günden daha fazla olmayan bir mesafede sakinlerinin Aliyev⁵² inancını benimsediği Kashari⁵³ bulunuyor. Tüm o yerlerin ötesinde kayda değer, yüksek, zengin ve kalabalık halkların meskûn olduğu Hazaristler⁵⁴, Tatarlar⁵⁵, veya Koestan⁵⁶'ın dağları başlıyor; onlardan bir kısmı Kabil'e, Afgan Hükümdarına aittir, geri kalanları ise onun hâkimiyetini tanımıyorlar. Tüm bu dağlar zengin maden yatakları barındırıyorlar, fakat onları işleyecek kimse yoktur; onlar farklı türde hayvan yetiştiriciliğiyle uğraşıyorlar. Dağlardan soğuk ve harikulade dereler akıyor, onlardan birçoğunun zirvesinde hiçbir zaman erimeyen karlar bulunuyor; onların ayrıldığı dağların eteklerinde tabiatın diktiği çeşitli meyve veren ağaçların bulunduğu tüm koruluklar göz önüne çıkıyor. Dağlar kendi kendine geçilmezdir, sakinleri farklı inançlara sahiptir, bazıları da Ali'yi takip ediyor.

Şimdi Kabil'e değinmek için acele edeceğim, zira, nasıl desem, kaba ve mutlak cehaletle yüklenmiş insanların böyle zarif ülkelerin tadını çıkardıklarına bakarak, sıkıntı çekmekten yoruludum. Afgan Hükümdarı, Nâdir Şah'ın ölümünün ardından, yani elli yıl önce Kabil'de kendi tahtını kurdu. Aynı isimli kale hakkında, sözüm ona saygıya layık değildir, sıradan bir kadın oraya birkaç yumurta fırlatarak sahip olabilir diye hiçbir söz söyleyemem. O memleketin hükümdarı değerli taşlar ve incilerle fevkalade zengindir, parası ise yoktur, gelirleriyle kendini zor geçindirir. Daima yirmi bin asker hazır, daha fazla değildir. Kısaca söylemek gerekirse Moğol Devleti⁵⁷'nin bütün değerli taşları ve incileri onun yanında muhafaza ediliyor. Nazırlar gene de gerek para gerekse de değerli mücevher bakımından oldukça zenginlerdir.

⁵² Şîf Alevîler.

⁵³ Kashari?

⁵⁴ Hazara Türkleri.

⁵⁵ Burada Tatarlar adıyla Özbekler ya da başka Türkler kastedilmektedir.

⁵⁶ Burada Afganistan'a bağlı dağlık bir bölge olan Kuhistan kastedilmektedir.

⁵⁷ Burada Moğol Devleti adlandırmasıyla Hindistan'a hâkim olan Babürlü Türk İmparatorluğu kastedilmektedir.

O savaşa girdiğinde onlar ona insan, asker ve gerekli her şeyi sağlıyorlar, zira onların yönetimdeki hâkimiyeti uzağa yayılıyor. Gerekli durumlarda elli bin kişiye kadar asker toplayabilirler, fakat beş bin Rus iki saatlik çatışmadan sonra onları yok edecek ve hükümdarı karıları ve mallarıyla ele geçirecektir. Onların tüfekleri fitillidir, askerin bir kısmı ise mızraklarla silahlandırılmıştır, diğerleri de kılıçlarla hareket ederler. Yanlarında birkaç topları da vardır, ne var ki, esasında oldukça ağır olduklarından ve topçuların marifetli olmayışından dolayı hiç kullanışlı değillerdir.

Onların başlıca gücü çok sayıda develerden oluşur, onlardan her birinin üzerine bir tür falkonet⁵⁸ iliştilmiştir. Devenin üzerinde oturan süvari onu her tarafa çevirir ve onu hareket ettirmede onlar yeterince marifetlidirler ve askerlerin bu kısmı Afgan Hükümdarının nezdinde en ehemmiyetlisidir.

Onun ordusu genellikle süvarilerden oluşuyor ve her birine lazım olan her şey atlara yüklenmiştir. Esirlerden oluşturulan her zaman hazır bir ordu daha vardır, onların esası Nâdir Şah'ın kalıntılarıdır, onun ölümünden sonra Ahmet Şah Afgan, devleti ve Nâdir Şah'ın bütün hazinesini gasp ederek onları ele geçirdi. Bu esirler Gürcüler, Ermeniler, Persler, Araplar ve Hambesler (Abissintler)'den ibarettir. Duranidler⁵⁹ ise, onların da Afgan olduklarını söylüyorlar, orduda gönüllü olarak hizmet ediyorlar. Onlar o kadar fazla zenginleşmişlerdir ki, kıymetli hayatlarını korumak için daima arriere-gard⁶⁰ tutuyorlar.

Kabil'de bulunan Hint tüccarları o kadar olağanüstü zenginlerdir ki, onlardan birçoğu ikişer, üçer, beşer ve onar milyon sermayeye sahiptir; aynı şekilde Afgan komutanlardan da birçok zengin vardır. Oradaki bölgelerin tüm ticareti Hintlilerin elindedir. Onlar işletmelerinde

⁵⁸ Falkonet (Zamburek veya Şahinçi) 45-100 mm kalibre ölçüsünde top mermisidir.

⁵⁹ Dürrâniler.

⁶⁰ Muhafız veya koruma.

mümkün olan her türlü güveliği ve muhafazayı Afgan komutanlardan ve onların kendi hükümdarlarından sağlamışlardır.

Kabil doğal ürünleri ve hayvanlarıyla bolluk bir yerdir. Oranın halkının büyük bir kısmı Kirgis-Kaysaklara benzer şekilde kendi sürüleriyle avullarda göç ediyorlar.

Keşmir bazen Kabil yöneticilerine boyun eğiyor, bazen kendi iradesiyle Küçük Tibet'ten gelen Hintlilerin hâkimiyeti altına giriyor, bazen de Sinadlar⁶¹ adlı yine orada bulunan başka Hinliler ona saldırıyorlar.

1793 yılında benim orada bulunduğum sıralarda Yüzbaşı Rotn adlı tarih ve başka bilimlerde engin bilgiye sahip olan bir İngiliz'le tanıştım. O bu arada Keşmir bölgesinin büyüleyici güzelliği, bolluğu ve zenginliği hakkında bana bazen şöyle diyordu: "eğer benim sadece beş bin İngiliz askerim olsaydı on ya da yirmi yıl sonra burada tam bir imparatorluk kurardım; doğudan Hindistan'ın en içine kadar, batıdan Herat'a kadar, kuzeyden de Buhara ülkesine kadar ulaşırdım, Küçük Tibet'i kolayca işgal ederdim, daha sonra da büyük olanına el atardım, zira her askere aylık maaş olarak dört ruble ödeyerek orada ne kadar gerekiyorsa o kadar yaya asker toplamak mümkündür".

Oranın halkları cahillerdir ve kendilerinde pek yiğitlik yoktur, hele cesur hiç değillerdir; demek ki, o, Bay Rotn'un zaman zaman yaptığı önerisi oldukça kârlı iştir.

Keşmir'de vergi tahsili zahiren üç milyonu aşmaktadır, gerçekte ise çok daha fazlası olabilir, zira birçok kişi gizlice iş görüyor ve hele ki oradaki Hintliler ticarî muamelelerini her türlü saklamaya çabalyorlar.

Eğer Keşmir hakkında İngiliz ve başka tarihçilerin yayınladıkları tasvirler olmasaydı, belki ben de onun tasviri hakkında yazmaya cesaret ederdim. Fakat malumatların genişliği ve o adamların ilmi benim cüretimi aşıyor ve belki boşu boşuna girişimde bulunmama üstün geliyor. Ancak sadece bilginize sunuyorum ki, Keşmir ve ona sınırdış yerleri incelerken defalarca şu sözleri söyleyerek kalbimin derininden iç

⁶¹ Sindhiler.

çektim: “cömert ve eşsiz tabiat, senin hakkında, neden böyle adaletsizsin ki, bu kadar zarif hediyelerine onların gerçek kıymetini bilerek cömertliğini gerekli olan hissiyatla kutsayacak aydınlanmış dünyanın değil de, kaba halkların sahip olmasına müsaade ediyorsun”. Tek cümleyle, tüm dünyada Keşmir bölgesiyle bu hususta başka hiçbir yerin eşit olmadığını söylemek mümkündür.

Orada yaşayan Hintlilerin büyük bir kısmı Moğol ülkesinden gelenlerdir. Onların zenginliği ve serveti, galiba, herhangi bir zengin devletin üzerindedir. Ayak takımı ise genellikle en yoksul durumdadır. O bölgenin dağlarının büyük kısmı hoş korularla örtülüdür, birçoğu da bağrında bilinmeyen sakinleri için zengin maden yataklarıyla kaplıdır.

Semerkant halen neredeyse tamamen boştur; onu fetheden Veli-Nam, Buhara Naibi gene de orayı iskân etmek için her türlü şekilde çabılıyor, fakat onun emeği herhalde boştur. Orada da kendinde yataklar barındıran dağlar vardır, çünkü oranın da verimli yerlerinin tespitinde tabiattan zarif hediyelere sahip olduğunu işittim. Oranın etrafı Özbeklerle meskûndur.

İşte gerek katlandığım birçok zahmete ve seyahat ettiğim çeşitli ülkelerde toplayabildiklerimi, gerekse de sizin iradenizi icra etmeye dayanan zayıf zihnimin mülahazalarını, Yüce Knez, yüksek ve basiretli değerlendirmenize sunuyorum. Bir de anlamanız için Rus diline tercümesi de muhafaza ediliyor, sözüm ona benim gayretimin kefareti Rusya İmparatorluğu yararına hizmet ve ekselanslarınıza olan bağlılıktır.

Dahası, size lazım olan mülahazaların tüm kısımlarının detayı ve tasdiki için tarafınızca seçilmiş insanları o bölgelere göndermek mümkündür. Gene de onların Ruslara benzememesine, kısa saçlı olmalarına, bitki toplamak için seyahat eden doktor kılığında gezmelerine ve yanlarında birer sadık hizmetkâr bulundurmalarına, ya kendilerinin ya da hizmetkârlarının Türkçe veya Farsça bilmelerine dikkat edilmelidir.

Zira oralarda doktorlara neredeyse Ali yolunun öğreticileri gibi saygı duyuyorlar. Onlar en ufak şatafat olmaksızın, daha da iyisi yoksullara benzer hayat tarzı sürmeliler; aynı şekilde yanlarında birkaç ilaç

bulundurulmaları ve eğer tıp hakkında biraz bilgileri olursa fena olmaz. Ellin veya oranın dilinde İmbin-İunaniin⁶² yani Aleksandr'ın torunu olarak adlandırılmalı, ayrıca kendini Türk uyruklu olarak adlandırmak, herkese ikiyüzlü olmak, onların kanunlarına karşı özenli davranmak ve gerek büyüklerle gerekse de küçüklerle münasebetlerde yüksek derecede güler yüzlü olmak lazımdır. Tedavi için hediyeler talep edilmemeli, fakat ne kadar verilerse o kadar almalı ve bütün dikkati komutanların himayesini kazanmaya vermelidir. O zaman onların hayatları tamamen sağlama alınmış olacak ve herkesten sevgi görecekler.

İngilizler Hindistan'da Seylan Adası'nın karşısında Surat'tan Kotsin⁶³'e kadar hâkimiyet kurmuşlardır. Kotsin ise Seylan gibi Hollandalıların hâkimiyeti altındadır. Hâlihazırdaki şartlar altında İngilizlerin oradaki hâkimiyetlerinin tam olarak hangi durumda olduğunu bilmiyorum, fakat ben oradayken onların hâkimiyeti Pondişeri'den Kalkuta'ya, oradan da bir taraftan Çin Kalmukları⁶⁴ sınırlarına, öbür taraftan da Agran⁶⁵'a kadar yayılmıştı.

O alanın tümündeki İngiliz milli ordusu yirmi, bazılarının tahmin ettiğine göre de yirmi beş bin kişiden meydana gelmektedir. Onun haricinde oradaki Hint [ordusu] da elli bin kadardır. İşte İngiltere oradaki geniş bölgelerin hâkimiyetini o kadar sayıda askerle sağlıyor! İngilizlerin kuvvetlerinin Ruslarla herhangi bir kıyaslanması durumunu ekselansları daha fazla bilebilir.

Eğitimsiz halklar daima öyle kolay boyun eğdiriliyorlar ve itaat altına alınıyorlar. Şuanda Hindistan'da en büyük güç İngilizlere aittir! Mamañih tasvirimle can sıkıntısı vermeyeyim ve bu yüzden ben, Knez ekselansları, sizin sitayışkâr yüksek himayenizden mahrum kalmayayım diye mevzuyu daha ziyade genişletmek istemiyorum. Onun yerine benim

⁶² Grekler veya Rumlara Türkistan'da "Yunanlar" deniliyordu.

⁶³ Koçin.

⁶⁴ Çungarya ve Doğu Türkistan.

⁶⁵ Agra.

bu samimi arzulla – bir de yüce Tanrı İmparatoriçemizin tüm planlarını kutsasın ve de Buhara ülkesinin iç kesimlerinde olsa da muzaffer ordunun haberini, onun güçlü silahlarının daimi zaferleri misali! Onun hayatı esnasında almasını nasip etsin!

Âmin!

Kardeşinizin bilgisine daha fazla ihtiyaç duyulabileceğiniz Perslerin ve Gürcülerin vasıfları hakkında aynı şekilde açıklamalarımı sunma cesareti göstereceğim.

Persler sinsi, kurnaz, yalancı, kindar, merhametsiz, kıskanç, hunhar, ihanete yatkın ve kendi velinimetlerine karşı nankördürler, başka tüm halklardan ruhen nefret ediyorlar ve onları hor görüyorlar. Bir adamı boş yere zehirleyebiliyorlar ve bunu aşçıların cürüm tarzı olarak veya hasmın etrafındaki onların başka insanları ya da köleleri aracılığıyla oldukça sık gerçekleştiriyorlar. Ne para ne de hediyeler onları öldürmelerine mani olmaz. Onların hayvanî özellikleri her şeyiyle gene de böyledir, ihtiyaç halinde öyle düşük ve alçakça itaat ediyorlar ki, basitçe onların üzerine odun taşıyın derler. Tek cümleyle, kâfir, ilişkilerde ve dostlukta hiçbir kutsallığı tanımayan ve ihanet dolu bir halktır. Hanımıza pek çok kişi bağlıdır, fakat onu onların yanında tek bırakmamak gerekir – anında yok edeler.

Gürcüleri iyi Hıristiyanlar olarak adlandırmak mümkündür; Onların Kralı⁶⁶ İrakli iyi insan ve samimi bir Hıristiyan'dır, ilimle ilgili geniş malumata sahiptir, dahası Persler, Türkler ve ona komşu olan başka halkların gelenek ve görenekleri hakkında tecrübelidir ve onlarla münasebette marifetlidir, fakat artık ihtiyarladı! O kendi krallığının iyiliği için onu tüm Rusya'nın hükümdarlık esasının himayesi altına sokmakla gayet akıllıca davrandı⁶⁷; üstelik onun gerçek yüzü ve kalbinin sırları Tanrı'ya malumdur!

⁶⁶ Asıl metinde Çar.

⁶⁷ Kartli Kralı II. İrakli ya da Erekle (1744-1798)'nin 23 Temmuz 1783 tarihinde II. Katerina ile imzaladığı Giorgiyevsk Antlaşmasıyla Gürcistan komşularının saldırması durumunda Rus İmparatorluğu tarafından

Karısını olağanüstü derecede seviyor, fakat o Rusya yanlısı değildir, onun kendi görüşleri var, oğullarını küçük yaşlardan itibaren kolayca kendine itaat ettiriyor. O onlar (öz oğulları) ve İrakli'nin büyük oğlu ve kendisinin üvey evladı olan Georgiy⁶⁸ arasında uzlaşmaz bir düşmanlık yarattı. Bu sonuncusu ayrılarak Kaheti'ye gitti ve orada yerine geçmek için kendi babasının ölümünü bekliyor.

Kral İrakli İmereti hâkimi Kral Solomon⁶⁹ ile de güvenilir bir ittifaka ve iyi komşuluk münasebetlerine sahip değildir. Hatta Kral Solomon onun başkentine hadım Ağa Muhammed'den daha fazla zarar verdi. Ne var ki, tüm bu çekişmeler, düşmanlıklar ve uyuşmazlıklar yok edilecek, ve gerek orada gerekse de her yerde kardeşinizin bilgece talimatlarıyla gerekli düzen yeniden sağlanacak. O Gürcü işlerini teferruath olarak anlamaya özen göstererek bulunduğu o bölgedeki yerinden gözlerini engin denize açıyor.

Ağa Muhammed Han'ın Gürcistan'a saldırısında suçlu ve yol gösterici olan bir Ermeni onunla en fazla işbirliğini yapmıştı.

Muzaffer Rus askerinin Erzurum şehrini almasının oldukça mühim sonuçları olacaktır. Bununla ilgili söylentiler kısa sürede Türk Devleti'nin topraklarında yayılacaktır, o zaman birçok Anadolu yöneticisi bizzat Osmanlı Bâb-ı Âlisine karşı ayaklanacaktır. Bunun sebebi onların yönetiminden memnun olmamaları kadar, bütün Türkler ve Arapların kaderin tayini gereğince Konstantinapol'ün muhakkak Rus hâkimiyeti altına gireceğine dair kehanetin yaşanan bu olayla zamanının geldiğine inanmalarındandır.

Türkiye Asyası'nın güçlü ve böyle bir durumda Bâb-ı Âli'ye karşı ayaklanma çıkarması mümkün olanları şunlardır: Birincisi

korunacaktır. Buna rağmen İran hükümdarı Ağa Muhammed Han 1795 yılında Gürcistan'a saldırarak Tiflis'i yağmaladı, (Çiloğlu 1993: 61).

⁶⁸ Kartli-Kahetin Krallığı'nın son hükümdarı XII. Georgiy, onun ölümünden sonra Doğu Gürcistan Rusya'ya bağlanmıştır, (Çiloğlu 1993: 61).

⁶⁹ Batı Gürcistan'daki İmeretin Krallığı'nın hükümdarı II. Solomon (1772-1815). Türkiye'de sürgündeyken Trabzon'da vefat etmiştir (bu konuda geniş bilgi için bkz.: Saraç 2020).

Arabistan'da, Küfe'de, Arap çöllerinin hâkimidir, yeterli kuvvete sahiptir ve daima Türk otoriteleriyle ihtilaf halindedir; ikincisi – Babil Paşası; üçüncüsü –Antakya'daki Adana ve Payas'ta Küçük Ali; dördüncüsü – Suriye'nin deniz tarafındaki Akra'da Mehmet Paşa; beşincisi Mısır beyleri ve Halep, Mardin ve Diyarbekir komutanlarıdır. Ayrıca Türk yönetimine karşı ayaklanacakların listesine konumu doğal tahkimli ve yüksek, Anadolu tarafında yer alan, küçük, fakat güçlü eyaletlerin dâhil olacağını tahmin etmek mümkündür. Onların kendi hükümdarları Sultan'a karşı hâkimiyetine rağmen saygıları azdır, bilhassa da bugünkü gibi halk arasında o ve Konstantinopol sarayının soylularından bazılarının orada Frankmason⁷⁰ yapıldıklarına dair şayiaların

⁷⁰ Mason kelimesi Fransızca “duvar ustası” manasındaki “maçon”dan gelir; masonlara farmason veya franmason da (franc maçon: serbest duvarcı) denir. Masonluk Ortaçağ İngilteresi'nde duvarcı ve katedral inşaatçısı meslek localarının gelişmesine dayanmaktadır. Zamanla katedral inşaatlarının azalması üzerine amelî (operatif) masonların oluşturduğu localar üye sayılarını koruyabilmek amacıyla başka meslek gruplarından da aynı ilkeleri benimseyen kabul edilmiş /fahri üyeler almaya başladılar. Böylece masonlar amelî ve kabul edilmiş olmak üzere iki şekilde anıldılar. Masonlar 17. yüzyılın sonlarında eski tarikatların ve Kudüs'ü muhafaza için teşkilatlanan dini karakterli şövalye topluluklarının mistik âyin usullerini benimsediler. Kudüs'teki Süleyman Mâbedi masonluğun başlangıcı olarak kabul edildi. Bu mâbedin mimarı Hiram Usta da masonluğun piri sayıldı. Masonluk 18. yüzyılda İngiltere'de kraliyet ailesinin ve Anglikan kilisesinin desteğiyle hızla gelişti ve Fransa'ya girdi. Fransız masonları 1789 Fransız İhtilâli'nde etkili oldular. Daha sonra Avrupa ülkeleri, Hindistan, Kuzey Afrika ve Amerika'ya yayılan masonluk örgütlenmesine 19. yüzyılda Yahudiler ve Müslümanlar da kabul edilmeye başlandı. Bununla birlikte masonluğun Hıristiyan ve Yahudi geleneğinin elektik bir formu mahiyetinde modern ve müstakil bir din olduğu yönünde yaygın bir kanaat de vardır. 33'e kadar çeşitli derecelerden oluşan ve belirli ayin ritüelleri bulunan masonluk öğretisinde genel olarak Tanrı'ya, Tanrı'nın evrenin ulu mimarı olduğuna ve ölümden sonra bir hayatın olduğuna inanmak önemlidir. Masonlar hayatın her döneminde kendi aralarında yardımlaşmak ve birbirlerine destek olmakla görevli olduklarına inanırlar. Belirli bir mesleğe sahip ve başarılı yetişkin erkeklerin üye olabildiği masonluk Osmanlı topraklarında 18. yüzyılda önce sadece Avrupalılar arasında İstanbul, Halep, İzmir gibi ticaret merkezlerinde görüldü.

dolaşması halinde buna oldukça sağlam bir bahane olur. Onların Fransızlarla böylesi bir bağlantısı, bu taraftan ayaktakımı ustalıklıla coşturulduğunda büyük tehlike yaratır.

Rumeli'de de oldukça büyük infial çıkacak. Böylesi bir girişimin Türk yönetimi için birinci ve tehlikeli kurucusu kırk derven de denilen muhafız barındıran İoanin⁷¹'deki Paşa Ali-veli-paş-oğlu⁷²'dur. O Hristiyanlar arasından kendisine sadık korkunç kuvvetler toplayacak durumdadır. Ben, kendi tarafımdan, onunla samimi dostum; eğer ekselanslarınız uygun görseydi, o bölgede o paşayla işbirliği için kendimi kullanırdım ve ümit ederim ki benim vazifelerim yüksek sarayın hizmetine olurdu.

Benim hizmet etmeye olan çabama bir fedakâr davranış daha teklif ediyorum. Bu ekselanslarının yüksek ve basiretli dikkatlerine layık olacaktır! Üstelik iradenize de uygun olacaktır!

Fransızlara ve Türk Sultanı'nın kendisine sadece zarar vermek değil, aynı zamanda birinin nüfuzunu, diğerinin de hâkimiyetini sarsmak bana göre münasip bir yöntemdir. Bunun bilhassa Türkiye'de meskûn olan ve esasen Suriye'de, Smirne⁷³'de, Aleksandria⁷⁴, Selanik ve Konstantinopol'de yoğunlaşan ve halk arasında kendi doktrinlerini

İstanbul'da ilk mason locası 1720 yılında Galata'da açıldı. Kısa süre sadrazamlık yapmış Osmanlı sefiri Yirmisekiz Çelebizâde Mehmed Said Paşa ve Türk matbaacılığının kurucusu İbrâhim Müteferrika'nın ilk Osmanlı masonları olduklarına dair iddialar vardır. 18. yüzyılda masonluk Osmanlılar arasında gayri Müslimlerin kendilerine özgü bir cemiyeti ve bazı bakımlardan Hristiyanların mezhep-tarikat çekişmesi olarak değerlendiriyordu, (Geniş bilgi için bkz.: Azmi Özcan 2003: 95-99; İlhami Soysal 1978).

⁷¹ Mora Yarımadası.

⁷² Tepedelenli Ali Paşa (1784-1822): Tepedelenli Ali, Veli Bey adında birinin oğlu idi. 18 yaşında çete reisi olmuş, 1768-1774 Osmanlı-Rus harbinde gösterdiği hizmetlerden dolayı Derbent paşalığına terfi ettirilmiş, 1788'de de Yanya paşası olmuştu. Hrisanf'ın ön görüşü doğru olmalıdır ki Mora'da Osmanlı Devletine karşı bir isyan girişiminde bulunacaktı, (Karal 1999: 110-111).

⁷³ İzmir.

⁷⁴ İskenderiye.

alaymayı arzu eden birincisine (Fransızlara) karşı önemli sonuçları olabilir. Bu yöntem Arap ve Türk dillerinde üzerlerinde Cebrâil Aleyhisselam'ın Tanrı'nın yüzü önündeki tasvirinin olduğu mühürlü propaganda mektupları oluşturulmasından ibarettir. Tüm bunlara benim bildiğim tarzda - Türklerin ayaktakımının cehaleti ve basitliğinden arzu edilen hareketi beklemenin mümkün olacağı sözler yerleştirilmelidir, mektuplar Türk Devleti'nin tüm topraklarına sefil bir kılıkla dağılmış sadakati denenmiş insanlar aracılığıyla en iyi başarının elde edilmesi için mescitlerde ve mezarlıklarda dağıtılmalıdır. Bu komediye benzer öneri oradaki ayaktakımına fevkalade tesir edebilir, onlar adetlerine göre korkunç öfkelerini uyandırma aracı olarak en inandırıcı olanlara hizmet ederlerken, Fransızlar kendileri için aşırı zararlı olanla bağlantılarını kesmek mecburiyetinde kalacaklar ve bunu belki de bir daha telafi edemeyeceklerdir.

Ben birçok ülkenin yararına hizmet edebilecek bu planı uygulamak için kendimi takdim ediyorum. O zaman herhangi bir direnişle karşılaşmaksızın nereye isterseniz vurarak Hıristiyanlık adının düşmanına saldırmak kolaylığını elde edeceksiniz.

Kendime şefkat ediyorum, üstelik ekselanslarınız benim için bu kadar cesur ve tehlikeli önerimi, sarsılmaz doğruluğuma ve mukaddesatı korur gibi ruhumun derinliklerinde muhafaza ettiğim tüm Rusya'nın hizmeti lehine gayretim olarak takdir edebilir.

Grek Metropolit Hrisansfın onun tarafından önceden verilen tasvirlerin bazı noktaları üzerine açıklamalar

Ekselanslarınızın benden, önceden epey bir süre Gürcü Kralı İrakli'nin hizmetinde bulunan ve onun nezdinde büyük lütuf gören Ermeni'nin detaylı olarak tasvirini talep etmesi uygun oldu. Onun İmparator Majestelerinin hizmetinde Mozdok⁷⁵'da oranın komutanı Dmitriy Vasilyev'in yanında bulunan Stephan Austriyev adlı bir erkek kardeşi vardır. Onun, hain kardeşinin adını, şimdi hatırlamıyorum; fakat

⁷⁵ Kuzey Kafkasya'da bulunan Rus Kalesi.

teveccüh edilirse araştırılacak ve o zaman bu hususta kolayca bilgi elde edilecektir.

Bu Avstriyev'i Kral İrakli onun bazı hiyanetleri üzerine mallarından mahrum ederek onursuzca o topraklardan kovdu; bu yüzden o da uzun bir süre Kafkas dağları etrafında ve başka yerlerde Ağa Muhammed Han'ın Erivan ve Gence'yi işgal ettiği o talihsiz zamana kadar dolaştı. O zaman bahsi geçen Avstriyev onunla birleşerek artık onun açıktan kılavuzluğunu yaptı, zaten ondan önce kendi aralarında yazışma yaparak ilişki kurmuşlardı.

Hadım Ağa Muhammed Han gündüz Kral İrakli'ye aldatıcı mektuplar gönderirken, geceleyin de Kral İrakli kendi askerlerini terhis edene kadar o hainin kılavuzluğuyla ilerledi; Tehlikesiz bir şekilde doğrudan Tiflis'e geldiğinde karşısında o şehrin kapılarını kilitleyecek kimseyi dahi bulamadı. O sırada Tiflis Kalesinde bulunan Kral İrakli ve İmeretin Hâkimi Solomon en ufak bir direniş göstermediler, ve buna karşılık İmeretin ordusu yağmaya atıldı ve ele geçirebildiği herkesi soyarak kaçtı; ondan sonra da Kral İrakli ailesiyle birlikte ayrılmaya karar verdi. Böylece Solomon kendi ordusuyla İmeretin'e çekilip gitti, İrakli ise kendi ailesiyle Kafkas dağlarına çekildi. Yukarıda zikredilen Ermeni Avstriyev ondan sonra Kral İrakli'ye şunları içeren bir mektup yazdı: "Yaa! Ben senin başına gelenlerin sebebiyim, fakat bu henüz yeterli değildir: nereye gidersen git senin ardından takip edeceğim. Benden kurtulmayı ümit etme". Mektubunda böylesi ve bu benzeri tehditleri ona bildirdi. O hükümdarın ailesinin Ermeni meliklerin soyundan geldiğine inanıyorlar.

Tanrı'nın nankörü cezalandırdığı hakkında söylenenler

Tanrı bizim kutsal hükümdarımıza nankörlük yapanları kesinlikle cezalandırıyor, bu nedenle gururla ona müracaat ediyorlar: birincisi Kral İrakli'nin karısıdır ve çocukları onun için Tiflis yerle bir edilene kadar o boş fikirler içerisinde bulunuyorlardı. Tanrı o kadının ve çocuklarının kalbine hükmediyor. Ben manevî olarak yazıyorum, ekselanslarımız ise her şeyi en iyi şekilde araştırıyor, ve inanıyorum ki,

hepsi tıpkı benim tarif ettiğim gibi bulunacaktır. Ama gene de onlara merhamet edilsin ve bağışlansın! Zira gençlik ve cehalet iyiliği hatırlatmaz. Üstelik şayet iyiliği kabul etselerdi gayet faydalı olurdu: bununla ilk olarak, Kral İrakli'nin karısının bize bağlılığı sağlanmalıdır, hâlihazırdaki şartlar altında aşırı ihtiyaç içerisinde bulunduğundan dolayı bunu başarmak mümkündür ve kolaydır. İkinci olarak, Kral İrakli'nin oğulları, kardeşler arasında ilk doğandan sonuncusuna kadar ortak sevgi ve mutabakat sağlanmalıdır.

İrakli'nin karısı, onun çocukları ve diğerlerinin kalplerinde besledikleri nefretin sebebi Rus ordularının Gürcistan'a ilk girişi zamanında o zamanki Rus komutanından ötürü meydana geldi⁷⁶. O Gürcülerin kalbini o kadar incitti ki, ekselanslarınız titiz bir araştırmayla bunların tümüne kanaat getireceksiniz. Her şeyin düzelmesi için biraderiniz Kont Valerian Aleksandroviç'in akıllıca emrini ihtiyatla beklemek gereklidir. Bütün Gürcüler genellikle kalbinin samimiyeti ve Tanrı'ya olan inancından dolayı Georgiy'e haklı olarak övgülerini sunuyorlar.

Tiflis'in yakılıp yıkılmasından sonra 1783 yılında Rusya ve Gürcistan arasında akdedilen birçok antlaşmalar ortaya çıktı; tüm bunları gördüklerinde şaşkınlıkla meydana getirilen aktı imzalayan Gürcülerin adlarının birçoğunun ya başkalarına ya da Gürcülerin tabiatına aykırı olan veya artık çoktan ölmüş kişilere ait olduğunu söylüyorlardı; bu yüzden de bu antlaşmalar daha önce kamuya niçin açıklanmadı? diye haykırıyorlardı. Solomon'u onun başlıca asilzadeleriyle sizin tarafınıza çekmeye çabalamanız ve onlarla İrakli arasında dostluk ve iyi uyum sağlanması lazımdır, böylece bu iki eyalet tek vücutta birleşir ve onların tüm çekişmeleri ve her iki tarafın boş ihanet iddiaları daimi olarak unutulur.

⁷⁶ Burada Kafkasya'daki Rus ordularının komutanı Gottlob Kurt Henrich Totbelen (1715-1773) kastedilmektedir. O II. İrakli'ye karşı entrikalar kurmuş ve hatta onu tahttan indirmeye çalışmıştır. 1771 yılı başında İmparatoriçe Katerina tarafından görevden alınmıştır, (bkz.: Markova 1966).

Gürcistan meselesine varıncaya değin tüm bunlarla ilgili olarak gelecek zamanda gerekli düzenin İmparator Majestelerinin lehine sağlanmasına orada sizin biraderinizin şahsen bulunmasından başka herhangi bir mesaj verilemez. Bunun yanı sıra Ermeni Patriği'nin dostluğu kazanılana kadar rütbesi ne olursa olsun bir Ermeniye hiçbir zaman itimat edilmemesini hatırlatmaya da cüret ediyorum. Gürcü kadınlarının namusuna dokunulmamasına dair disiplinin ağırlaştırılması için Gürcistan'da bulunan Rus askerlerinin komutanının en sıkı şekilde tasdik edilmesinin oldukça lüzumlu olduğunu ekselanslarınıza bildirmek cesaretini de gösteriyorum. Gürcüler bunu sudan bir bahane olarak öne süremesinler diye tüm bunlar bizim için faydalı olur.

Benim önceki açıklamamda yer vermeyi unuttuğum Buhara memleketi hakkında da bir şey diyeceğim. 1794 yılı Temmuz ayında Veli-name beni kendi dinine döndürme ve saçlarımı kesme niyetine sahip olduğunda bunun Buhara gibi kutsal bir yerde saçlarıyla⁷⁷ bir kişinin bulunmasının kanuna aykırı olduğunu iddia ederek birkaç gün yargıladı, ben ise Arap, Fars ve Türk dillerinde Kur'an'dan veciz sözlerle savunma yaptım. Aynı sıralarda Konstantinopol'den veya en azından kendini böyle bildiren Konstantinopollü Türklere özgü kereke veya ferende adı verilen kıyafet giyinmiş bir molla geldi ve yüksek bir yere çıkararak toplanan halk kalabalığına Türk Sultanı Selim⁷⁸'in fermanını yüksek sesle okumaya başladı. Sultan bu fermanla onlara teveccühünü bildiriyordu ve Rusya ile Türkiye arasında savaş başladığında hepsi tek yürekle doğru inançlıların dini için ayaklansınlar diye güya sadık Müslümanların silahlarını kaldırmaya hazır olması gerektiğine onları ikna etmeye çalışıyordu. Onun gerçek meselesi yazın Türkçede Genikale adı verilen

⁷⁷ Başı açık olarak.

⁷⁸ Osmanlı Padişahı III. Selim.

Rus sınırlarına göç eden, kışın da Buhara ya da Hive memleketine geçen oradaki Kirgis-Kaysaklar⁷⁹ ve Nogayları isyan ettirmektir⁸⁰.

İşte bozgunculuğun savunucusu Türk Selim ve Buharalı Veli-name, her iki yüksek saray arasında henüz görünüşte barışa uyulduğunda halk arasında Rusya'ya karşı nefreti bu şekilde uyandırıyorlar.

Kirgis-Kaysaklar ve Nogaylar her yıl Rusya'dan bir miktar esir kapıp Buhara ve Hive memleketlerine getiriyorlar. O esirlerle sıklıkla konuştum. Onlar buradaki acınacak vaziyetleri hakkında rapor vermem için her türlü çabalayayım diye Tanrı tarafından bana yalvartıldılar.

Onlara detaylı bir şekilde sorarak Kirgis-Kaysaklar ve Nogayların onları ne surette ele geçirdiklerini öğrendim. Birileri sanki onların tanıdıkları insanlarmış gibi Rus dilinde düzmece mektuplar yazıyorlar. Bu mektuplarda onları Buhara veya Hive'ye geldiklerinde şanslı olacaklarına, onlara orada gerekli her şeyi vereceklerine, efendilerinin iyi insanlar olduklarına vb. inandırıyorlar. Diğerleri onları en derin uykuya dalana kadar sarhoş ediyorlar, o zaman at veya develerine koyarak onları gizli bir yere götürüyorlar ve kervan yola çıkıncaya değin orada tutuyorlar. Başkaları ise aynı askerlerle veya bazen subaylarla şartları oluşturarak esirleri alıyorlar ki, bir miktar ödeme karşılığında onları, yani kendi sıradan kardeşlerini aynı şekilde sarhoş olana kadar içirmek yöntemiyle teslim ediyorlar.

Gerçek Tanrı'nın ve hükümdarımızın önünde tüm bunları titizlikle araştırdığımı ve o esirlerin kendilerinin beni doğruladığını tasdik

⁷⁹ Burada Karakalpaklar kastedilmektedir.

⁸⁰ Buhara Emiri Şah Murad Osmanlı Devleti'ne büyük saygı duyuyordu. Hatta III. Selim'e gönderdiği 1789 tarihli mektubunda Osmanlı şehzadelerinden birini Buhara'ya yollaması halinde hutbeyi onun adına okutacağını ve parayı onun adına bastıracağını belirterek Halife olarak gördüğü Padişah'a bağlılıklarını bildirdi (Saray 1990: 25-26). Arşiv belgelerinden anlaşıldığına göre Şah Murad Osmanlı İmparatorluğu'nun Rusya ile Kırım'ı geri almak için yürüttüğü savaşta Müslümanlara cihat ilan eden Padişah'ın emriyle Rusya'ya karşı Osmanlı İmparatorluğu ile işbirliğine de girdi (OA, Nâme-i Hümayun Defteri, 4/1).

ediyorum. Nogaylar bu avcılıkla uğraşan Buhara ve Hive'de bulunan Rus firarilerinin esasıdır. Onlardan birçoğu Hıristiyanlardı ve Rusça okumayı ve yazmayı biliyorlar.

Hörmetli Hrisanfın sorulara açıklamaları, onun yolculuğundan çıkarımlar

Bengal bölgesinden Tibet'e kadar geçerken hiçbir görevliyi görmedim, sadece gümrüklerde yabancılardan pasaportlarını soruyorlar. Yabancı Hıristiyanlara, bilhassa da güvenilirliklerini kaybeden İngilizlere, o ülkede saygı duymuyorlar, hoşgörülerini yitirmişlerdir. Buremputer⁸¹, Tarengas, Ong ve Nihtay nehirlerinden Dakka'dan tuz satışı için Grek tüccarlarıyla geçtim, gelip geçenlerden bir şey talep edildiğini görmedim ve Tibet'e çokça götürülen tuza olan ihtiyaçtan dolayı serbestçe geçiş yaptık.

Tibet'te vatandaşlık yapısı düzen içerisinde bulunuyor; şehirler ve köyler kalabalıktır ve zenginlerdir. Lassı⁸² bütün Hindistan'da en zengin ve güzel olan şehirdir; oranın sakinlerini en az yarım milyon kadar kabul etmek mümkündür; onlar Çin, Hindistan ve Moğollarla (Kalmuklarla) belirgin miktarda ticaret yaparlar. Dalay-Lama eğer Hıristiyan değilse tüccar insanları himaye ediyor ve böyleleri tam serbestlikten faydalanyorlar; her türlü malların değiş tokuşuna gümrük vergisi alınmasıyla müsaade ediyorlar.

Çinlilerin iki komşu otokratik devlet arasında barış zamanında mutlak olan haricinde Lassı şehri üzerine hiçbir başka tesiri yoktur; gene de Çinlilerin Dalay-Lama'dan bir miktar haraç aldıklarını (bunun doğruluğunu tasdik edemesem de) işittim. Bu Dalay-Lama'yı ona tabi tüm halklar İlah gibi sayıyorlar, bütün Hindistan ve Tibet'e komşu tüm halklar onu takip ediyorlar. Dalay-Lama yaklaşık 300 bin yaya ve filleri kullanan ve onlarla savaşmayı öğrenmiş 2 bin de süvari askere sahiptir. Grek tüccarlarla yukarı kesiminin adı Sampu olan Baremputer Nehri'nden geçerek kıyıya çıktım ve Tunsior şehrine gittim. Orada ben

⁸¹ Brahmaputra.

⁸² Tibet'in başkenti Lhasa.

Hıristiyan ve metropolit olmam sebebiyle saygın bir şekilde gözetilsem de, yine de tutuklandım ve bu hususta Dalay-Lama'nın sarayına haber verildi, zira orada bütün bölgelerde Hıristiyanların hoş görülmesi yasaklanmıştı, benim gelişimden birkaç yıl evvel bütün Hıristiyanlar katledilmişti ve biri bile sağ bırakılmamıştı.

Saraydan benim Lassı şehrine şerefle ulaştırılmam talimatı verildi. Benim oraya yolculuğum esnasında yolda her yerde ve şehirde kalabalık halk tarafından karşılandım, görmedikleri giyim tarzım galiba onlara ilginç gelmişti. Geceleyin on birde ben gelmiştim, o zaman beni sedyede saraya ulaştırdılar. Sarayın kapısında beni dört devlet memuru ve bir bakan karşıladı ve silahım var mı diye benim her yerimi kontrol ettiler. Ondan sonra bakan önden gitti, ben ise bahsi geçen memurlarla içeriye Dalay-Lama'nın huzuruna çıktım. Onun Asyalı alışıldık tahtının bulunduğu çadıra geldiğimde Dalay-Lama'nın şahsının da on bir yaşında olduğunu ve tahtın yakınında bakanın veya Baridar adlı kendi amcasının dizlerinin üzerinde oturduğunu gördüm.

Bana verilen talimata göre ona yaklaşırken üç kez yere secde ettim, Dalay-Lama ise o bakanın dizlerinden kalkarak şarka özgü şekilde iki taraftan benimle öpüştü ki, ben de aynı ölçüde karşılık verdim. Sonra saygı işareti olarak benim elimi iki elinin arasına aldı ve sıktı ki, müsait ortamı görerek ben kendim elimi çektim. Ondan sonra Dalay-Lama o bakanla Hint dilinde (ben sadece Farsça bildiğimden dolayı) konuşurken şaka etmeye ve sırtmaya başladı ve tahtın yakınındaki yastığın üzerinde olan epeyi⁸³ alarak o bakanın dizlerinin üzerine koydu ve o epeyi gene dikerek oturmamı emretti, benim durumuma ve kıyafetime hayret ederek Farsça hangi dine inandığımı sordu. Ben de cevap olarak Hıristiyanlık dinine inandığımı ve Çargradlı olduğumu dile getirdim. Yine sorguladı: insanların Çin'deki gibi büyük bir hükümdarın sahip olduğu inancı böyle değil mi ki onun insanları bana benzer kılıpta Çin'de oluyorlar ve (haçın tasvirini göstererek) böyle vaftiz ediliyorlar. Ben o hükümdarla aynı dinde olduğum cevabını

⁸³ Bir tür kılıç veya hançer.

verdim. Benim yaklaşık yarım saat süresince oturduğum esnada başka bir bakana bana kaşmir şaldan bir cübbe getirmesini emretti, bana onu giydirdiler.

Daha sonra ise bana işaret edilmesi üzerine vedalaşarak ve şükranlarımı bildirerek Dalay-Lama'nın iradesiyle bana tahsis edilen büyük bir daireye gittim, orada benim için yeterli tahsisat ve 25 kişilik personel ayrılmıştı. Aynı günün akşamı benim daireme çeşitli Asya tatlılarıyla dolu, kırmızı tafta ile kaplı büyük porselen yemek tabağı ve güzel bir ipek mendile bağlanmış yüz rupi gönderildi. Tahsisata ve makul miktarda kazanca sahip olarak o dairede on yedi gün yaşadım ve bu süre içerisinde dört kez hususi olarak şu bahtiyarlıktan istifade ettim: Dalay-Lama bakanı aracılığıyla beni kendisinin bulunduğu eğlenceli kır evine ve kendi ekibinin bulunduğu akrabalarının evlerine davet etti ve bakanlarına büyük ev veya bahçeye sahip her asilzadenin beni davet etmesi için Emîr verdi ki, derhal yerine getirildi. Her akşam benim yanımda bulunan bakan Baridar huzur ve keyif hakkında mutut sorular sordu.

Benim orada bulunduğumun on birinci gününde aynı bakan yanıma gelerek ekibi topladı ve beni Dalay-Lama'nın huzuruna çıkardı. Dalay-Lama neşeyle havanın durumu, sağlığım ve kabulüm hakkında sorular sordu; bu arada ben de Lassı'da havanın harikulade olduğu yönünde (gerçekten de öyleydi) cevap verdim ve herkesten çok memnun olduğumu belirterek ona teşekkür ettim. Çargrad'da böyle bahçeler var mı? sorusuna, böylesi bahçelerin olmadığı cevabını verdim. Daha sonra benim onun memleketine gelmemden mutluluk duyduğunu söyledi ve benim her yerde onun ülkesinden ve kendisinden övgüyle bahsedeceğimi ümit ettiğini belirtti. Sonra da bakana beni daireye geçirmesi bilgisini verdi, oraya Bakan Begari'nin refakatinde geldim.

On yedinci gün o bakan beni yine saraya çağırıldı ve mutut selamlaşmada gitmeyi arzu ettiğim Çin yolu hakkında onlardan tavsiyede bulunmalarını rica etme cesaretini gösterdim. Birkaç dakikadan sonra bana sorumlu bir şekilde bunu yapmanın mümkün olmadığı bildirildi, fakat başka bir yoldan gitmem için ödenek verileceğine söz verildi. O

günden sonra yine saraya çağrıldım ve Dalay-Lama'nın yanında adet olan kabul esnasında Borav-Bardon bakanın devlet işleri münasebetiyle Hindistan'a Patnu⁸⁴'ya gideceğini ve ona beni de yanına alarak bir şehre kadar ulaştırması emrinin verildiği haberini aldım. Orada Dalay-Lama'ya teşekkürlerimi sundum ve daha önceki gibi yine öpüştükten sonra yolculuğa hazırlanmak niyetiyle müsaade istedim, fakat öğlen yemeği için kalmam emredildi, Dalay-Lama ise hareme gitti. Bana 2 bin rupi, yolculuk için beyaz kürk manto ve bir parça ipek kumaş verilmesini emretti ki, ben onları aldım ve aynı gün o bakanla ve onun bakımı altında Patnu'ya gittim.

Oraya vardığımızda benim sağ salim ulaştığımı saraya bildirilmesi için bana refakat eden bakan benden şahadetname talep ettiğinde, hususi olarak keyfime göre yabancıların tanıklığıyla onu verdim.

Dalay-Lama'ya gelince, o gönlü hoş, keyifli ve insan sevgisi olan biridir. O benimle kendisi konuşmadı, fakat Farsça bilen bakanlar aracılığıyla konuştu ve dikkate değerdir ki, birinci bakan ona genç yaşta her türlü durumu öğretti. Dalay-Lama benim orada bulunduğum zaman, yani 1792 yılında on bir yaşındaydı. Onun yanında başlıca bakanı veya amcası Baridar adıyla adlandırılıyor. Toçu-Lama ve Taranaut-Lama'yı görmedim ve onlar hakkında bir şey işitmedim. Bu yüzden onlar hakkında daha fazla bir şey açıklayamam.

Sonuç

Neopatraslı Hrisanf'ın raporu 18. yüzyılın sonlarına doğru Türk dünyası aleyhine düzenlenmiş katı Hıristiyan taassubunu yansıtan bir ibret vesikası niteliğindedir. İçeriğinde Anadolu, Mısır, Suriye, Irak, Lübnan, Kafkasya, Horasan, Maveraünnehir, Harezm gibi kadim Türk yurdu olan bölgelerde Türk hâkimiyetinin sona erdirilmesi motivasyonu ile hazırlandığı gözler önüne serilmektedir. Bu manada Erzurum başta olmak üzere Doğu Anadolu'nun Rusya tarafından işgal edilmesini teşvik eden Hrisanf'ın Türkiye'de elde ettiği ilgi

⁸⁴ Patna: Hindistan'ın kuzeyinde bir şehir.

çekici istihbarat bilgilerini yansıtmaktadır. Onun Suriye’de büyük nüfuzu bulunan Cezzar Ahmed Paşa ve Mora’daki Tepedelenli Ali Paşa gibi Osmanlı yöneticileriyle kurduğu yakın ilişkileri Rusya’nın lehine kullanabilme inisiyatifinin bulunduğunu iddia etmesi tarihi açıdan önemli bir husustur. Rusya’nın Doğu Anadolu’ya saldırması durumunda Türklerin hangi zafiyetlerinden nasıl faydalanılması gerektiği konusunda verdiği bilgiler ancak bir istihbarat ajanının elde edeceği türdendir. Bu çerçevede Erzurum’un savunma hattını gözler önüne sermesi ve Rus ordusunun olası saldırısı esnasında ortaya çıkacak duruma dair yaptığı hesaplar gerçekçidir. Rusya’ya karşı Osmanlı-Fransız ittifakının bozulması ve bu minvalde Türk Padişahının zor durumda kalması için Türk topraklarında tertip edilecek bir komplonun Rusya açısından nasıl kârlı sonuçları olacağına dair yaptığı tespitler dış mihrakların bir devletin iç siyasetine müdahalesi örneğini ortaya koyması bakımından günümüze ışık tutmaktadır. Doğu Anadolu’daki Türk topraklarının ele geçirilmesi için Ermenilerle işbirliğinin önemini kavrayan Hrisanf’ın Ermeni Patriği’nin Osmanlı Devleti’ne bağlılığına hayret ederek bunun her türlü yolla engellenmesinin Rus İmparatorluğu açısından sağlayacağı çıkarları açıkça ifade etmesi ve bu istikamette nasıl bir yol tutulmasına dair tespitleri daha sonraları yani 19-20. yüzyıllarda Rusya’nın Kafkasya’da izlediği dış siyasete dair önemli ipuçları vermektedir. Hrisanf bu bağlamda Gürcistan’daki yöneticiler arasında muhalefetin ortadan kaldırılarak Hristiyan birliği fikrinden hareketle Gürcülerin de Osmanlı Devleti aleyhine konumlandırılmasının ve buna Ağa Muhammed Han’ın şahsında İran’ın da dâhil edilerek Türkler üzerine güç birliği sağlanmasının ön koşulları hakkında çarpıcı tespitler yaparak Rus İmparatorluğu yöneticileri için mühim perspektifler sunmaktadır. Hrisanf son olarak Rus hâkimiyetinin Türkistan’da yayılmasını oldukça hararetle savunan biri olarak oradaki yerel durumun ve ilişkilerin bilinmesiyle bunun oldukça kolay gerçekleştirilebileceği hakkında bir takım spekülasyonlarda bulunmaktadır. Rus yöneticilerin ilgisini çekmek amacıyla Afganistan dâhil olmak üzere Türkistan’ın sahip olduğu

altın başta olmak üzere zengin yeraltı ve yerüstü kaynakları hakkında bilgiler vermektedir. Bununla birlikte Kırım'ın Rusya tarafından işgalini engelleyememiş Osmanlı Devleti'nin Rus yayılmasına karşı Buhara Emîrliği ve onun aracılığıyla "Türk dünyasının birliğini" sağlama çabalarını yansıtmaktadır. Bununla sömürgecilik anlayışına karşı varlığını muhafaza etmek düşüncesiyle kendiliğinden ortaya çıkan bu fikrin Rusya ve onun nezdinde Hıristiyan dünyası açısından ne kadar tehlikeli görüldüğünün o dönemde de güncel olduğunu ispat etmektedir. Tüm bunlar dâhilinde Hrisanf'ın raporu 18. yüzyıl sonu itibarıyla Türk dünyasının birçok bakımdan zayıf ve kırılğan durumunu belgelemekte ve hiç kuşkusuz oryantalist bir bakış açısıyla Rus İmparatorluğu'nun 19. yüzyıldaki sömürge siyasetinin uygulama aşamalarına belirli bir ölçüde temel oluşturmaktadır.

Kaynakça

Arşiv:

OA, *Hatt-ı Hümayun Tasnifi*, Nr.42478, 42741, 42930, 43153.

OA, *Nâme-i Hümayun Defteri*, 4/1.

TSGADA, f. 181, ed. hr. 198.

Ana Kaynaklar

Hrisanf Neopatrasskiy, (1995). "Obyasneniya Greçeskogo Mitropolita Hrisanfa Neopatrasskogo, Bivşego v Turtsii, Persii, Armenii, Buharii, Hive i v İndii, predstavleniye v 1795 godu General-Feldtseyhmesteru Knyazyu Platonu Aleksandroviçu Zubovu: o plodorodii, bogatstvie, narodonaseleniei tamoşnih stran i o vozmojnosti pokoreniya ih, pri uspehah Rossiyskih v Persii voysk pod predvoditelstvom Generala Grafa Valeriana Aleksandroviça Zubova (podgotovka teksta, predisolvie i primeçaniya S. G. Karpyuk)", *Puteşestviya po Vostoku v Epohu Ekaterin II*, Moskva: İzdatelskaya Firma "Vostoçnaya Literatura" RAN "Şkola-Press", 261-299.

Hrisanfa Mitropolita Novopatrasskago, (1861). *O Stranah Sredney Azii*, İzdal s vvedeniem i obyasnieniyami V. V. Grigoryev, Moskva: v Universitetskoy Tipografii

Araştırma Kaynakları:

- Bayatlı, N. (2005). Osmanlı Döneminde Bağdad Valileri (1534-1917). *Türk Dünyası Araştırmaları*, 158: 189-202.
- Beydili, K. (1988). 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşında Doğu Anadolu'dan Rusya'ya Göçürülen Ermeniler. *Belgeler*, XIII/17, Ankara: TTK Basımevi, 365-434.
- Cihangir, Ç. K. (2017). *İkinci Meşrutiyet'ten Milli Mücadele'ye Anadolu'da Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Boyutlarıyla Rum Örgütlenmeleri (1908-1922)*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara: Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü.
- Çiloğlu, F. (1993). *Dilden Dine, Edebiyattan Sanata Gürcülerin Tarihi*. İstanbul: Ant Yayınları.
- Dames, M. L. (1978). Ahmed Şah. *İA*, I: 204-207.
- Emecen, F. (1993). Cezzâr Ahmed Paşa. *DİA*, 7: 516-518.
- Karal, E. Z. (1999). *Osmanlı Tarihi Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri (1789-1856)* (Cilt V). 7. Baskı, Ankara: TTK Basımevi.
- Kobeko, Dm. (1884). *Poezdka mitropolita Hrisanfa k Dalay-lame v 1792 godu – XXV let. Sbornik, izdanniy komitetom Obşçestva dlya posobiya nujdayuşçimsya literatoram i uçenim*. St.Peterburg.
- Koç, D. (2018). Bir Rus Mühendisinin (T. S. Burnaşev) Gözüyle Şah Murad Devrinde Buhara Emîrliği. *Türk Dünyası Araştırmaları*, 237: 139-170.
- Koç, D. (2016). "Harezmi (Hive) Hanlığı", *Avrasya'nın Sekiz Asrı Çengizoğulları*. (Yay. Haz.) Hayrunnisa Alan-İlyas Kemaloğlu, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 572-631.
- Koç, D. (2017). XVI. – XIX. Yüzyıllarda Buhara Hanlığı'na Gelen Rus Diplomat ve Askerleri. *Türk Dünyası Araştırmaları*, 227: 61-90.
- Lee, J. L. (1996). *The 'Ancient Supremacy': Bukhara, Afghanistan and the Battle for Balkh, 1731-1901*. Leiden: Brill.
- Markova, O. (1966). *Zakavkazye i Mejdunarodniye Otnoşçeniya v XVIII Veke*. Moskva: İzdatelstvo Nauka.
- Minorsky, V. (1964). Nadir. *İA*, IX: 21-31.
- Özcan, A. (2003). Masonluk. *DİA*, 28: 95-99.
- Samarin, N. F. (1873). *Russkiy Arhiv* (Tom XI), Kn. 1: 863-867.
- Saraç, F. (2020). *İmereti Kralı II. Solomon'un Rusya'ya Karşı Mücadelesi ve Osmanlıya Sürgünü*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Gümüşhane: Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Saray, M. (1987). *Afganistan ve Türkler*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi.

- Saray, M. (1990). *Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münasebetler (1775-1875)*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi.
- Soysal, İ. (1978). *Türkiye ve Dünyada Masonluk ve Masonlar*. İstanbul: Derin Yayınları.
- Sümer, F. (1988). Ağa Muhammed Şah. *DİA*, 1: 455-456.
- Sümer, F. (1991). Avşarlılar. *DİA*, 4: 164-166.
- Tekindağ, M. C. Ş. (1978). Lübnan. *İA*, VII: 101-107.